

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КРАЇНОЗНАВСТВА ТА ТУРИЗМУ

Єврейська спадщина в Україні як ресурс для паломницького туризму:
збереження та можливості промоції

за спеціальністю: 242 Туризм
галузі знань: 24 Сфера обслуговування
за освітньо-професійною програмою: Туризм
на здобуття освітнього ступеня: Бакалавра

Кваліфікаційна робота бакалавра
здобувачки денної форми
навчання
IV курсу
групи «Організація туристичної діяльності»
Рощина Єлизавета Олександрівна

Науковий керівник:
к. геогр. н, Гринюк Д. Ю.

КИЇВ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕСУРСІВ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ ТА ЇХ ПРОМОЦІЇ.....	5
1.1. Теоретичні аспекти дослідження ресурсів паломницького туризму у туристичному обслуговуванні.....	5
1.2. Єврейська спадщина в Україні як ресурс для туристичних досліджень.....	11
1.3. Методичні підходи до проведення дослідження.....	23
РОЗДІЛ 2. РЕСУРСИ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ У РОЗВИТКУ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ: ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА МОЖЛИВОСТІ ПРОМОЦІЇ.....	27
2.1. Чинники розвитку паломницького туризму на основі єврейської спадщини.....	27
2.2. Паломницький туризм на основі ресурсів єврейської спадщини у системі гостинності держав світу: кращі досвіди.	31
2.3. Стан розвитку паломницького туризму в Україні у довоєнний період та в умовах сучасних викликів, регіональні та локальні кейси.	35
РОЗДІЛ 3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ПРОЄКТНІ ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ПЕРСПЕКТИВ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПРОМОЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ У РОЗВИТКУ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ.....	40
3.1. Розробка паломницького туру та проєктні пропозиції з метою промоції культурно-релігійної спадщини українського єврейства у світі.....	40
3.2. Опитувальник та експертна оцінка відповідей респондентів з тематики дослідження (гугл форма).	43
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	57

ВСТУП

Актуальність дослідження єврейської спадщини в Україні як ресурсу для паломницького туризму зумовлена її значним історико-культурним потенціалом. Україна є батьківщиною численних видатних єврейських діячів, релігійних центрів і святинь, які приваблюють паломників з усього світу. Проте багато об'єктів єврейської спадщини потребують збереження, реставрації та популяризації, що робить питання їхнього використання у сфері туризму вкрай актуальним. Паломницький туризм відіграє важливу роль у розвитку місцевих громад та економіки, адже тисячі прочан щороку відвідують такі місця, як могила цадика Нахмана в Умані чи синагоги в Львові та Бердичеві. Однак, незважаючи на великий потенціал, існують численні виклики, пов'язані із збереженням та ефективною промоцією цих об'єктів. Недостатня інформаційна підтримка, занедбаний стан багатьох пам'яток та відсутність комплексних туристичних маршрутів перешкоджають повноцінному використанню цієї спадщини.

Дослідження питання збереження єврейської спадщини в Україні та її промоції у контексті паломницького туризму має практичну цінність як для сфери туризму, так і для культурної політики держави. Розробка ефективних стратегій популяризації, покращення інфраструктури та залучення міжнародної підтримки сприятиме не лише збереженню історичної пам'яті, а й формуванню позитивного іміджу України як центру релігійного та культурного туризму.

Мета роботи – проаналізувати єврейську спадщину в Україні як ресурс для паломницького туризму, визначити її сучасний стан, перспективи використання та розробити стратегії збереження й ефективної промоції.

Завдання роботи:

1. Дослідити теоретичні аспекти культурної та єврейської спадщини, а також особливості паломницького туризму та його значення для розвитку країни.

2. Проаналізувати історичний контекст єврейської присутності в Україні, основні об'єкти єврейської спадщини та їх сучасний стан.

3. Оцінити потенціал єврейської спадщини для розвитку паломницького туризму, розглянути існуючі туристичні маршрути та конкурентні переваги України у цій сфері.

4. Запропонувати стратегії збереження єврейської спадщини та маркетингові підходи для її популяризації в контексті розвитку паломницького туризму.

Об'єкт дослідження – єврейська культурна спадщина в Україні як історичне та туристичне явище.

Предмет дослідження – можливості використання єврейської спадщини для розвитку паломницького туризму, проблеми її збереження та ефективної промоції.

Методи дослідження: Аналіз і синтез – для узагальнення теоретичних підходів до вивчення культурної спадщини та паломницького туризму. Історичний метод – для вивчення єврейської присутності в Україні та розвитку її культурної спадщини. Порівняльний аналіз – для дослідження стану збереження єврейських пам'яток в Україні та інших країнах.

Практичне значення дослідження. Результати роботи можуть бути використані для розробки програм збереження та популяризації єврейської спадщини в Україні, а також для створення нових туристичних маршрутів і стратегій розвитку паломницького туризму. Отримані висновки можуть бути корисними для державних органів, туристичних компаній, громадських організацій та міжнародних фондів, що займаються охороною культурної спадщини.

Наукова новизна дослідження полягає у:

1. Удосконаленні теоретико-методичних підходів до вивчення єврейської спадщини в Україні як ресурсу для паломницького туризму, враховуючи її унікальні історичні та культурні аспекти.
2. Визначенні нереалізованих можливостей для розвитку паломницьких турів, пов'язаних з історією та спадщиною українського єврейства, та розробці пропозицій щодо їх активізації.
3. Комплексній оцінці готовності національної системи гостинності України до прийому та обслуговування паломників з різними культурними та релігійними потребами, виявленні її сильних та слабких сторін.

Структура дослідження складається із вступу, трьох розділів із підпунктами, загального висновку та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕСУРСІВ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ ТА ЇХ ПРОМОЦІЇ

1.1. Теоретичні аспекти дослідження ресурсів паломницького туризму у туристичному обслуговуванні

Паломництво впродовж століть було важливим аспектом духовного життя та практики в багатьох культурах і релігіях, в тому числі й в християнстві. Воно вважалося шляхом очищення, наближення до Бога та глибокого особистого зв'язку з вірою. Паломники, що вирушали до святих місць, завжди відчували себе посланцями вищої сили, що не лише здійснювали свою духовну місію, але й приносили моральні й етичні уроки у своїй щирості та самопоصاتі. Вони не лише

прагнули до духовної чистоти, але й слугували прикладом для інших, втілюючи у своїх подорожах і вчинках вірність вірі та моральним цінностям.

У цей час допомога та підтримка паломників ставали важливими моральними принципами, і навіть сама підтримка паломництва була розглядана як важлива складова моральності. Релігійні громади та місцеві жителі, що зустрічали паломників, допомагали їм, оберігали і підтримували, створюючи атмосферу гостинності та духовної єдності. Відтак, паломництво стало не лише особистим духовним шляхом, а й символом колективної моральної відповідальності за допомогу іншим, підкреслюючи глибину моральних принципів у суспільстві [24, с. 226-232].

Паломницький туризм — це подорожі, що здійснюються з релігійною або духовною метою, зазвичай до святих місць, що мають велике значення для певної релігії чи культури. Такий туризм надає можливість не тільки вшанувати святині, але й поглибити власну духовність, знайти внутрішній спокій, роздумуючи над питаннями віри. Паломницький туризм існує в різних релігіях і має багатовікову традицію — від християнських святинь, таких як Єрусалим, до мусульманських місць паломництва, як Мекка, та інші. Паломницький туризм також не обмежується лише духовними пошуками; він має великий культурний та соціальний аспект, адже паломники часто відвідують історичні та архітектурні пам'ятки, що знаходяться на шляху до святих місць [25, с. 63-66].

Паломники відправляються в подорож із глибоким внутрішнім прагненням до духовного очищення та близькості з Богом, що для них є основним стимулом. Для таких людей головне — не лише досягти святого місця, а й перебувати в ньому, пережити момент єдності з вищою силою. Вони готові тимчасово відмовитися від звичних благ і зручностей — таких як комфорт, розваги, харчування — щоб повністю віддатися процесу духовного самовдосконалення. Це відмова від повсякденних турбот є добровільною і несуть

глибокий символізм, адже вони вибирають самопожертву як шлях до досягнення вічних цінностей і духовного зростання.

Ідея паломництва передбачає значні труднощі, з якими паломники стикаються на своєму шляху, але вони добровільно йдуть на ці випробування, щоб зосередитися на своїх духовних прагненнях. Це не просто подорож — це особлива форма служіння, де важливі не матеріальні блага, а пошук вищої мети. Паломники готові відмовитися від швидкоплинних задоволень заради вічного, духовного визнання, що підкреслює їхню відданість вірові та готовність йти на особисті жертви, щоб досягти більш високих моральних та релігійних ідеалів [26, с. 216-220].

Сучасні дослідники виділяють дві категорії паломників, що відрізняються за рівнем освіти, досвідом і мотивацією участі в паломництві. Перша категорія включає високоосвічених людей, які мають глибоке розуміння релігійного та церковного життя. Вони чітко усвідомлюють мету та сенс паломництва і здатні знаходити глибокий духовний зміст у відвідуванні святих місць. Ці люди, як правило, мають досвід духовного життя та спілкування з церквою, тому їхня мотивація паломництва часто пов'язана з бажанням духовного збагачення та пошуком істини. Друга категорія включає тих, хто недавно почав свій шлях віри та тільки познайомився з релігійними традиціями. Ці паломники часто покладаються на інформацію з різних джерел, таких як розповіді інших учасників паломництва, де не завжди можна знайти компетентну чи точну інформацію. Для них важливою є соціальна складова подорожі та враження від процесу, а не тільки духовне зростання [27, с. 115-123].

Паломницькі тури мають важливу духовно-просвітницьку спрямованість. Відвідуючи святі місця, паломники мають можливість ознайомитися з історією та духовними традиціями монастирів і церков, а також глибше пізнати роль святих у християнській традиції. Крім того, паломництво виконує загальноосвітню функцію, адже монастирі та храми Київської Русі були не лише

духовними осередками, а й культурними центрами. У них зберігалися унікальні книги, ікони, предмети народного мистецтва та ремесел, що відображають етапи розвитку культури і релігії. Архітектурні пам'ятки монастирів та церков до 18 століття залишаються важливими об'єктами культурної спадщини, зберігаючи духовну та культурну ідентичність того часу. Навіть у періоди боротьби з релігією та поширення атеїзму монастирі зберігали свою роль як культурні центри, продовжуючи зберігати національні традиції та освітні функції [28, с. 114-123].

За метою паломництва можна виділити два основні напрямки: релігійне та культурно-релігійне паломництво. Релігійне паломництво є основним типом цього явища, коли паломники відвідують святі місця, що мають особливе значення для їх релігії. Метою такої подорожі є поклоніння святим об'єктам, таким як святі мощі, храми або інші священні місця, що мають глибоке релігійне значення. Паломники здійснюють подорож, щоб звершити релігійні обряди, помолитися, очистити свою душу і отримати духовне оновлення. Наприклад, мусульмани здійснюють хадж до Мекки, християни відвідують Єрусалим або місця, пов'язані з життям святих.

Культурно-релігійне паломництво поєднує релігійні мотиви з культурними. Паломники, окрім виконання релігійних обрядів, також отримують можливість ознайомитися з історією, мистецтвом та культурними традиціями певного місця. Відвідування монастирів, храмів, соборів і інших святих об'єктів дозволяє поглибити розуміння духовної і культурної спадщини. Зазвичай такі паломницькі тури мають освітній аспект, оскільки люди знайомляться з історією релігійних традицій, архітектурними пам'ятками та культурними особливостями місць паломництва, що мають велике значення як для віруючих, так і для ширшої громадськості [29, с. 11-14].

За географічною ознакою паломництво можна поділити на локальне, регіональне та міжнародне.

Локальне паломництво передбачає відвідування святинь, розташованих на відносно невеликій території, зазвичай у межах одного населеного пункту чи навіть конкретного храму чи монастиря. Такі паломники часто здійснюють свої подорожі в межах рідного міста або села, де святі місця є частиною місцевої релігійної традиції. Цей тип паломництва найпоширеніший серед тих, хто прагне відновити духовні сили або звершити молитви на певному святому місці.

Регіональне паломництво охоплює більшу територію, коли паломники відвідують святі місця в межах певного регіону, часто між кількома містами чи областями. Це може бути паломництво в межах країни, наприклад, відвідування кількох монастирів чи храмів, розташованих у різних містах або селах одного регіону. Цей вид паломництва може включати численні святині, що мають важливе релігійне значення для певної області [30, с. 98-99].

Міжнародне паломництво передбачає подорож до святинь за межами рідної країни. Це можуть бути паломницькі поїздки до таких місць, як Єрусалим, Мекка, Ватикан або інші святі місця, що є відомими на міжнародному рівні. Такі паломники часто подорожують на великі відстані та відвідують об'єкти, які мають значення для великої кількості людей з різних країн і культур. Міжнародне паломництво може також включати культурні та історичні аспекти, оскільки святі місця часто мають глобальну історичну цінність.

Періодичне паломництво передбачає регулярні поїздки паломників до святинь, що здійснюються у певні часові періоди. Це може бути сезонне паломництво, яке проходить, наприклад, під час святкових або релігійних подій, таких як великі свята, пости чи річниці важливих подій. Паломники здійснюють поїздки щорічно або в межах інших чітко визначених проміжків часу. Таке паломництво може бути частиною духовної практики або важливого обряду для певної релігійної громади. Наприклад, багато християнських паломників відвідують святі місця на Великдень чи Різдво, а мусульмани здійснюють паломництво до Мекки під час хаджу, що відбувається раз на рік [31, с. 216-219].

Одноразове паломництво передбачає одну конкретну поїздку до святого місця протягом життя людини. Для таких паломників подорож може бути важливою духовною подією, що має на меті глибоке моральне очищення або виконання обов'язку перед вірою. Одноразове паломництво часто є частиною важливих життєвих етапів, таких як зрілість або особлива духовна потреба. Це паломництво може мати символічне значення для кожного паломника, оскільки це єдина поїздка, яка відбувається в житті, і пов'язана з особистими переконаннями та переживаннями.

Активне паломництво передбачає безпосередню участь паломників у релігійних обрядах та церемоніях під час відвідування святинь. Паломники активно залучені до богослужінь, молитв, виконання ритуалів, таких як поклони, куріння ладану, сповідь, причастя або обряди очищення. Це також може включати участь у процесіях, що проводяться навколо святого місця, або виконання інших релігійних обов'язків, які підкреслюють духовний зв'язок з святинею. Активне паломництво є важливим для тих, хто прагне не лише вшанувати святиню, але й через свою участь у релігійних діях зміцнити свою віру, отримати духовну підтримку або здобути благословення.

Пасивне паломництво полягає в тому, що паломник відвідує святе місце, але не бере активної участі в обрядах чи ритуалах. Замість того, щоб брати участь у церковних службах чи інших обрядових діях, паломник здебільшого спостерігає за тим, що відбувається навколо нього, і поглиблює своє духовне самопізнання через молитву, медитацію або роздуми. Пасивне паломництво також важливе, оскільки дає можливість кожному зосередитися на власному духовному переживанні, утишити душу і знайти спокій, що важливо для тих, хто шукає внутрішній спокій або глибокий зв'язок з божественним [32, с. 226-232].

Релігійно-туристичне паломництво поєднує в собі як релігійний, так і туристичний аспекти. У цьому випадку паломники не лише відвідують святі місця для духовного збагачення, але й активно досліджують культурну,

історичну та архітектурну спадщину. Вони можуть здійснювати екскурсії по історичних пам'ятках, монастирях, храмах, музеях, що знаходяться в околицях святинь. Таке паломництво дозволяє поєднати духовну практику з культурним пізнанням і відпочинком, роблячи подорож більш комплексною та різноманітною.

Релігійно-паломницьке паломництво є більш спеціалізованим і фокусується винятково на релігійних аспектах подорожі. Паломники в цьому випадку мають основну мету — відвідати святі місця для молитви, покаяння або релігійних обрядів, зосереджуючись на духовному досвіді. Це може бути участь у богослужіннях, поклоних подорожах до святих джерел, святинь або вшануванні реліквій, не включаючи інші культурні або туристичні активності. Таке паломництво зазвичай проводиться за спеціальною релігійною програмою з обов'язковим виконанням певних ритуалів [33, с. 216-220].

Отже, підсумовуючи, паломницький туризм — це вид туризму, основною метою якого є відвідування святинь, місць релігійного значення, що мають духовне та культурне значення для певної релігійної спільноти. Це подорож, яке здійснюється з метою духовного збагачення, покаяння, молитви чи вшанування релігійних традицій. Паломницький туризм може включати різноманітні види та форми подорожей, серед яких можна виділити релігійно-туристичне паломництво, яке поєднує духовні практики з культурним та історичним пізнанням, і релігійно-паломницьке, що фокусується тільки на духовній складовій.

1.2. Єврейська спадщина в Україні як ресурс для туристичних досліджень

Культурна спадщина — це сукупність матеріальних і нематеріальних цінностей, що передаються від покоління до покоління, відображають історію, традиції, світогляд і самобутність народу [1].

До матеріальної культурної спадщини належать об'єкти, що мають історичну, мистецьку або наукову цінність і передаються з покоління в покоління. Це можуть бути архітектурні пам'ятки, такі як замки, палаци, храми, монастирі та оборонні споруди, які відображають різні стилі та епохи. Вони є важливими свідченнями історичних подій та розвитку суспільства, допомагаючи сучасним поколінням краще зрозуміти минуле. До цієї категорії також належать археологічні знахідки, музеї, бібліотеки та архіви, де зберігаються рукописи, старовинні книги, витвори мистецтва, скульптури й інші артефакти. Вони є джерелами знань про культуру, технології та побут різних народів. Наприклад, археологічні розкопки дають можливість дослідити давні цивілізації, їхній спосіб життя та взаємозв'язки між культурами [2].

Окреме місце у матеріальній культурній спадщині займають предмети декоративно-ужиткового мистецтва та народних ремесел, зокрема вишиванки, кераміка, різьблення по дереву, ювелірні вироби та гобелени. Вони відображають традиції, символіку та майстерність народу, формуючи його культурну ідентичність. Завдяки збереженню та популяризації цих надбань спадщина продовжує жити, надихаючи сучасних митців і дослідників.

До нематеріальної культурної спадщини входять традиції, звичаї та обряди, які передаються з покоління в покоління та формують національну ідентичність народу. Вони включають весільні, календарні та родинні обряди, святкування народних свят, таких як Купала, Різдво чи Великдень. Ці традиції відіграють важливу роль у збереженні культурної самобутності та зміцненні зв'язку між поколіннями, передаючи важливі знання про світогляд і моральні цінності суспільства. Фольклор, як частина нематеріальної спадщини, охоплює народні пісні, казки, легенди, загадки, прислів'я та приказки. Він не лише

відображає історію та побут певного народу, а й передає його мудрість, гумор та життєві принципи. Наприклад, українські думи та кобзарське мистецтво є важливими елементами національної спадщини, що розповідають про героїчне минуле та боротьбу за свободу. Завдяки фольклору ми маємо можливість глибше зрозуміти традиційний світогляд та духовний світ наших предків [3].

Окреме місце займають народні ремесла, музика, танці та театральне мистецтво, які також є частиною нематеріальної культурної спадщини. Наприклад, гопак, як традиційний український бойовий танець, не лише зберігає елементи бойового мистецтва, а й слугує виразником національного духу. Унікальні техніки писанкарства, гончарства чи вишивки передаються майстрами своїм учням, підтримуючи живий зв'язок із минулим. Збереження та популяризація нематеріальної культурної спадщини сприяє її розвитку та адаптації до сучасного світу, роблячи її частиною глобального культурного надбання.

Згідно зі статтею 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини», об'єкти культурної спадщини поділяються на три основні категорії за типами: споруди (витвори), комплекси (ансамблі) та визначні місця. Кожна з цих категорій має свої особливості та охоплює різні аспекти культурної та історичної спадщини [4].

1. Споруди (витвори). До цієї категорії належать окремі архітектурні та інженерні об'єкти, які мають історичну, мистецьку чи наукову цінність. Це можуть бути: Твори архітектури та інженерного мистецтва – храми, палаци, мости, фортеці, ратуші, заводські комплекси та інші об'єкти, що відображають розвиток будівництва та технологій різних епох. Монументальна скульптура та малярство – пам'ятники, меморіальні комплекси, мозаїки та фрески, що несуть історичну чи художню цінність. Археологічні об'єкти – давні міста, фортифікаційні споруди, кургани, поселення, що містять сліди життєдіяльності людини. Печери з ознаками проживання – природні чи рукотворні печерні

комплекси, які зберігають автентичні докази життя та побуту давніх людей. Будівлі або приміщення, пов'язані з історичними подіями – місця, де відбувалися значущі події або проживали видатні особистості, наприклад, будинки-музеї чи історичні установи.

2. Комплекси (ансамблі). Ця категорія включає групи архітектурних або археологічних об'єктів, які утворюють єдине ціле. Комплекси можуть бути складені з окремих пам'яток, але разом вони створюють цінний історико-культурний простір. Наприклад: Архітектурні ансамблі – центральні площі міст, монастирські комплекси, історичні квартали, що зберігають гармонійну забудову. Археологічні комплекси – групи курганів, залишки древніх поселень або некрополі, що містять сліди цивілізацій. Палацово-паркові ансамблі – поєднання архітектури та ландшафту, такі як Софіївський парк в Умані або Лівадійський палац із навколишньою територією [5].

3. Визначні місця. До цієї групи входять території та ландшафти, які мають особливу цінність з точки зору археології, історії, мистецтва чи науки. Це можуть бути: Природно-антропогенні утворення – місця, де природа та діяльність людини створили унікальний культурний ландшафт (наприклад, заповідник «Кам'яна могила» [6]). Історичні зони – стародавні міста або місця битв, що мають археологічну та меморіальну цінність. Священні місця – території, пов'язані з релігійними традиціями або культовими спорудами (наприклад, Хортиця як сакральний центр козацтва [7]). Усі ці категорії об'єктів відіграють важливу роль у збереженні історичної пам'яті та національної ідентичності, тому їхня охорона є ключовим завданням держави та суспільства.

Крім перелічених категорій, важливу роль у збереженні та вивченні культурної спадщини відіграють етнографічні об'єкти, які представляють матеріальну культуру народів, їхні традиції, звичаї та ремесла. До них належать старовинні житлові будинки, господарські споруди, традиційні сільськогосподарські знаряддя, предмети побуту, одяг, народні музичні

інструменти та вироби декоративно-ужиткового мистецтва. Такі об'єкти дають змогу дослідити побут та соціально-економічний уклад життя різних регіонів України та світу.

Об'єкти документальної спадщини включають архівні матеріали, рукописи, старовинні книги, карти, фотодокументи, кінохроніку, а також інші документи, що мають історичну та культурну цінність. Вони є важливим джерелом знань про минуле, дозволяють реконструювати історичні події, відтворити культурні, соціальні та економічні процеси різних епох. До цієї групи також можна віднести рукописні літописи, грамоти, листи видатних діячів, історичні газети та журнали [8, с. 10-25].

Окрему категорію складають меморіальні об'єкти, що пов'язані з життям і діяльністю відомих особистостей. Це можуть бути будинки-музеї, робочі кабінети, місця народження чи поховання видатних діячів науки, культури, політики. Такі об'єкти мають важливе значення для збереження національної пам'яті та увічнення внеску цих осіб у розвиток суспільства. Меморіальні об'єкти часто поєднують у собі архітектурну, історичну та мистецьку цінність, створюючи унікальні культурні комплекси.

Сутність культурної спадщини полягає в тому, що вона є основою для збереження та розвитку культури, традицій і ідентичності нації. Це не лише набір предметів, пам'яток, або обрядів, але й духовна складова, яка визначає характер суспільства. Культурна спадщина — це те, що формує наше розуміння минулого та допомагає осмислювати сьогодення [9, с. 36-38].

Матеріальна культурна спадщина включає архітектурні пам'ятки, твори мистецтва, археологічні об'єкти, пам'ятники природи та історії, що служать конкретними свідченнями про розвиток людства. Вона дає змогу не тільки досліджувати історію, а й надавати цінні уроки для сучасних поколінь у питаннях технологічного та соціального розвитку.

Нематеріальна культурна спадщина, з іншого боку, охоплює звичаї, традиції, ритуали, усну народну творчість та знання, що передаються від покоління до покоління. Вона є не менш важливою, оскільки зберігає життєві принципи, цінності і мови, через які нація проявляє свою неповторність і самобутність. Таким чином, культурна спадщина є основою для збереження колективної пам'яті та культурного розвитку, дозволяючи нам зберігати ідентичність, відновлювати зв'язок із минулим і впливати на майбутнє.

Культурна спадщина має величезне значення для сучасної України, оскільки вона є основою для збереження національної ідентичності, підтримки духовного здоров'я нації та зміцнення внутрішньої єдності. В умовах сучасних викликів, таких як війна, глобалізація та соціальні зміни, культурна спадщина виступає як важливий фактор стійкості і самопізнання народу. Культурна спадщина допомагає українцям зберегти унікальні традиції, мови, обряди та мистецтво. В умовах зовнішнього тиску і спроби асиміляції з боку інших культур, спадщина стає потужним елементом, який дозволяє українцям відчувати свою унікальність та неповторність у світі. Збереження культурних пам'яток і традицій допомагає формувати почуття національної гордості та єдності [10, с. 117-121].

Об'єкти культурної спадщини, такі як археологічні розкопки, історичні документи, архітектурні пам'ятки, є важливими джерелами для вивчення історії України, її розвитку та етапів становлення нації. Це дозволяє молодим поколінням краще розуміти свій народ, національні особливості, історичні перемоги та поразки, що є необхідним для формування громадянської свідомості. У складні часи війни та соціальних змін культурна спадщина виступає важливим об'єднуючим фактором. Вона об'єднує людей різних поколінь, регіонів і соціальних прошарків навколо спільної мети — збереження та розвитку української культури. Збереження і популяризація культурних пам'яток допомагає протистояти спробам знищення національної свідомості і зміцнює зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім. Таким чином, культурна

спадщина є не лише предметом гордості для українців, а й важливою складовою їхнього соціально-економічного та духовного розвитку. Вона відіграє ключову роль у національній безпеці, допомагаючи країні зберегти свою ідентичність, незалежність та культурний потенціал.

Єврейська спадщина — це сукупність культурних, релігійних, історичних та мовних надбань єврейського народу, які сформувалися протягом тисячоліть. Вона охоплює різні аспекти життя євреїв, від релігійних обрядів і свят до унікальних традицій, мистецтва, літератури та архітектури, які розвивалися в різних куточках світу, де проживали єврейські громади. Єврейська спадщина в Україні має глибоке історичне коріння, що простягається на тисячоліття. Євреї почали оселятися на території сучасної України ще в античні часи, і протягом століть вони стали важливою частиною культурної та соціальної тканини країни. Єврейська спадщина України відзначається багатою історією, що охоплює періоди від середньовіччя до сучасності, і включає численні аспекти культури, релігії, науки та мистецтва [12, с. 297-299].

Єврейська присутність в Україні бере початок з античних часів. Відомо, що євреї оселялися на території Південної України з давніх часів, зокрема на Кримському півострові, що стало важливим торговим та культурним центром. Однак значний розвиток єврейських громад на українських землях відбувся у середньовіччі, коли євреї стали важливою частиною економічного та культурного життя. У періоді середньовіччя вони здебільшого займалися торгівлею, ремеслами, а також були важливими учасниками соціального та релігійного життя.

Євреї в складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої Особливий вплив єврейська громада отримала у період, коли територія сучасної України була частиною Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (XIV-XVIII ст.). Єврейські громади мали автономію та значну роль у місцевих економіках, а також брали участь у релігійних і культурних процесах. У цей

період в Україні почали формуватися органи єврейської самоорганізації, такі як "єврейська рада" (кіл). Також в цей час розпочала свій розвиток єврейська культура, зокрема література, мистецтво і релігійні традиції [13, с. 149-153].

Протягом століть єврейські громади формувалися в різних регіонах України, зокрема в таких містах, як Київ, Львів, Одеса, Чернівці, Дніпро та інші. Українські євреї були значними учасниками економічного розвитку, зокрема в торгівлі, фінансах, науці, а також брали активну участь у громадському та релігійному житті. Вони залишили по собі численні архітектурні пам'ятки, синагоги, кладовища, а також багатий культурний спадок. Однією з найбільш трагічних сторінок єврейської історії в Україні є період Голокосту під час Другої світової війни. Нацистська окупація призвела до масових убивств євреїв, і більшість єврейських громад була знищена. Мільйони євреїв стали жертвами нацистських переслідувань, а численні села та міста, де раніше були численні єврейські громади, були розорені. Наслідки Голокосту глибоко вплинули на єврейську культуру, спільноти та їхнє місце в Україні [14, с. 7-10].

Відродження єврейської культури після незалежності України Після проголошення незалежності України в 1991 році, єврейська громада знову почала відновлювати свою культурну та релігійну спадщину. Відновлено багато синагог, культурних центрів, музеїв, а також значну увагу приділяють відновленню пам'ятників жертвам Голокосту. Сьогодні єврейська спадщина є важливою частиною культурної спадщини України, і єврейська громада активно бере участь у суспільному житті країни, зокрема в культурних, освітніх та наукових проектах. Таким чином, єврейська спадщина в Україні — це не лише історія окремої громади, а й важлива частина національної ідентичності України, що відображає багатство культурних, релігійних та соціальних традицій [15, с. 186-189].

Релігійний аспект єврейської спадщини в Україні має глибоке коріння і важливе значення для культурної ідентичності єврейської громади та

національної історії країни. Впродовж століть євреї в Україні зберігали свою релігійну самобутність через обряди, традиції, звичаї та навчання Тори, які відрізнялися від традицій місцевого населення, що сприяло формуванню унікальної культурної та релігійної спадщини. Протягом середньовіччя, коли єврейські громади почали активно розвиватися на території сучасної України, релігійне життя мало важливу роль у їхньому повсякденному житті. Основною релігійною практикою було дотримання заповідей Тори, а також молитви в синагогах. Українські євреї належали до різних релігійних течій, зокрема ортодоксальних та хасидських, що мало великий вплив на розвиток місцевої єврейської культури [16].

Одним з важливих релігійних напрямів в єврейській спільноті України став хасидизм, який виник у XVIII столітті в Східній Європі. Центри хасидизму, такі як міста Умань та Бердичів, стали важливими духовними осередками [17]. Хасидизм підкреслював значення глибокої духовної практики, молитви та зв'язку з Богом через емоційне переживання релігійних обрядів. Багато хасидських лідерів, зокрема рабин Нахман з Брацлава, стали впливовими фігурами не лише для єврейської громади України, але й для єврейського світу загалом.

В релігійному житті євреїв в Україні традиційно важливими були свята та обряди, пов'язані з єврейським календарем. До найбільш значущих свят належать Песах (Свято Пасхи), Шавуот (Свято Першого Плоду), Суккот (Свято Кучок) та Йом-Кіпур (День Спокути). Ці святкування супроводжувалися спеціальними молитвами, постами та обрядовими трапезами. Релігійні обряди, як-от бар-міцва (для хлопчиків) і бат-міцва (для дівчаток), також мали важливе значення для єврейських сімей в Україні, адже вони символізували досягнення повноліття та визнання особи у єврейському співтоваристві [18, с. 45-48].

Сьогодні єврейська релігійна спадщина в Україні продовжує активно розвиватися. Багато єврейських громад знову займаються релігійною практикою, а також відновлюють релігійні традиції та святкування. В Україні активно

функціонують синагоги, центри єврейської освіти та релігійні організації, що підтримують єврейську ідентичність та культурну спадщину. Водночас релігійна спадщина євреїв України є частиною загальної культурної спадщини країни, що сприяє її збагаченню та розмаїттю. Таким чином, релігійний аспект єврейської спадщини в Україні є не тільки важливою частиною історії, але й живим і впливовим фактором у сучасному культурному просторі. Релігійні традиції, свята, обряди та релігійні установи продовжують відігравати значну роль у житті єврейських громад і залишаються важливим елементом культурної спадщини України.

Культурний аспект єврейської спадщини в Україні відіграє важливу роль у формуванні багатогранної культурної та соціальної тканини країни. Єврейська культура в Україні має глибоке історичне коріння та численні впливи на розвиток національних традицій і мистецтва [19, с. 190-198].

Єврейська громада в Україні значну частину свого культурного життя створювала через мову та літературу. Ідиш, мова східноєвропейських євреїв, була широко поширена серед українських євреїв до середини ХХ століття. Окрім ідишу, з початку ХХ століття в Україні популяризувалася єврейська література, що поєднувала елементи східноєвропейської культури з місцевими українськими традиціями. Видатні письменники, такі як Шолом-Алейхем, Менахем-Мендл та Ісаак Бабель, творили на території України і вносили в єврейську літературу нові ідеї та форми, які залишили значний слід у світовій культурі.

Єврейський театр в Україні мав величезне значення і був популярним серед єврейських громад. Театральні вистави часто виконувалися на ідиші, що дозволяло відображати важливі соціальні та релігійні теми через драматичні твори. Водночас музика займала важливе місце в єврейській культурі, і традиційні єврейські мелодії, пісні та танці стали не лише частиною внутрішнього життя громади, а й пізніше стали популярними серед ширших верств населення. Відомі єврейські композитори, такі як Борис Гребенщиков і

Давид Ойстрах, принесли значний вплив на розвиток класичної та народної музики [20, с. 73-81].

Єврейське образотворче мистецтво в Україні охоплювало широкий спектр — від народних ремесел до академічних художніх шкіл. Багато єврейських художників, зокрема таких, як Марк Шагал, в своїх творах поєднували єврейські мотиви з традиціями сучасного європейського мистецтва. В Україні збереглося чимало образотворчих робіт, що відображають життя єврейських громад, їхні повсякденні обряди, святкування та сімейні традиції.

Єврейська архітектура в Україні, особливо в старовинних єврейських кварталах, зберегла чимало унікальних об'єктів, таких як синагоги, єврейські школи, будівлі для релігійних обрядів та культурних центрів. Протягом століть у містах, таких як Київ, Львів, Одеса, Чернівці, Дніпро, Харків, зводилися не лише культові споруди, а й житлові комплекси для єврейських громад, що стали архітектурною спадщиною та відображенням різних періодів історії та культурних впливів. Єврейська громада в Україні зберігала численні ремесла та традиції, які передавалися з покоління в покоління. Це стосувалося як релігійних, так і світських аспектів життя. Наприклад, ювелірні вироби, ткацтво, гончарство та інші ремесла мали важливе місце в єврейському повсякденному житті, зокрема через виробництво обрядових предметів, таких як менори, седери, тощо [21, с. 45-48].

Окремий культурний вплив мала єврейська діаспора в Україні, яка створила свої власні культурні простори в межах великих міст, таких як Одеса, Київ, Львів, Чернівці, Харків. Ці міста ставали центрами єврейської культури, де існували свої театри, школи, бібліотеки, художні галереї та музичні організації. Протягом століть, українські євреї не лише зберігали свою ідентичність, але й активно взаємодіяли з іншими культурними спільнотами, що призводило до взаємного збагачення. Таким чином, культурна спадщина євреїв в Україні має великий історичний та сучасний значення, і її різноманітність і багатство сприяли

розвитку національної культури і збереженню єврейської ідентичності в контексті українського суспільства.

Єврейська спадщина також включає в себе багатий спадок в літературі, музиці, танцях та мистецтві. Це численні твори класичної та сучасної єврейської літератури, написані на ідиші, івриті та інших мовах, а також музика, яка є невід'ємною частиною єврейських свят і обрядів. Архітектура єврейських синагог, кладовищ, а також старовинних єврейських кварталів міст є важливими елементами культурної спадщини. Єврейська спадщина також включає в себе пам'ятки історії, що збереглися до наших днів. Це стародавні єврейські поселення, синагоги, кладовища, меморіали та місця, пов'язані з важливими історичними подіями, такими як Голокост. Серед таких місць — концентраційні табори, пам'ятники єврейським жертвам війни та переслідувань. Ці місця є свідченням трагедій, які пережив єврейський народ, і важливими елементами його колективної пам'яті [22, с. 99-105].

Європейська спадщина в Україні має багатий і різноманітний характер, оскільки територія України протягом століть була важливою частиною європейського культурного простору. Це відображається в архітектурних пам'ятках, літературних традиціях, мистецтві, а також у взаємодії з різними європейськими державами та культурами. Європейська спадщина в Україні стала частиною національної ідентичності та розвитку, а також виявляється у багатьох сферах життя. Україна має численні архітектурні пам'ятки, що свідчать про європейський вплив. Це старовинні замки, палаци, монастирі, собори та інші споруди, які збереглися з різних епох. Серед них виділяються будівлі, що належать до готики, бароко, ренесансу, класицизму та інших європейських архітектурних стилів. Наприклад, Софійський собор у Києві, церкви Львова та Чернівців, палаци в Одесі, що мають європейське коріння, є важливими частинами європейської культурної спадщини.

З моменту входження українських земель до складу різних європейських імперій (польської, австрійської, російської) відбувалася активна інтеграція у європейську культурну та мовну сферу. В Україні активно вивчали європейські мови, літературу, філософію, а також взаємодіяли з іншими європейськими народами через наукові конференції, культурні обміни, освіту. Збереження європейської спадщини в Україні є важливим фактором розвитку сучасної української національної ідентичності, оскільки вона допомагає поєднувати багаті традиції з сучасними європейськими цінностями та прагненнями до євроінтеграції [23, с. 34-39].

Отже, підсумовуючи всі зазначені аспекти, єврейська спадщина в Україні є важливим елементом культурної та історичної тканини країни. Вона охоплює значну частину багатогранної культури, що включає мовні, літературні, музичні, театральні, архітектурні та ремісничі традиції, що розвивалися протягом століть. Історичний аспект підкреслює важливість єврейських громад для розвитку українських міст та їх взаємодії з іншими культурами, що призвело до унікальних соціокультурних явищ, таких як єврейська діаспора в Україні. Релігійний аспект відображає глибокий зв'язок єврейської культури з релігійними практиками, обрядовими святами та релігійними текстами, що формували та зміцнювали єврейську ідентичність у регіоні. Культурний аспект демонструє багатство єврейської культури, що включає літературу, музику, театри, архітектуру та ремесла. Єврейська мова та література, а також традиції в музиці, театральному мистецтві, живопису та ремеслах, вплинули на розвиток не лише єврейської культури, а й культури України в цілому.

1.3. Методичні підходи до проведення дослідження.

Роль культурної спадщини у розвитку туризму в Україні є надзвичайно важливою, адже країна має багатий історичний, архітектурний і культурний

спадок, який привертає увагу туристів як з України, так і з інших країн світу. Культурні пам'ятки, серед яких є архітектурні, археологічні, історичні, релігійні об'єкти та інші, мають потенціал не тільки для збереження національної ідентичності, але й для стимулювання розвитку економіки через туристичну діяльність. Монастирі, собори, стародавні міста, замки, музеї та культурні центри України створюють унікальні можливості для розвитку культурного, пізнавального, релігійного та навіть еко-туризму.

Культурна спадщина стимулює розвиток інфраструктури туризму: відкриваються нові туристичні маршрути, розвиваються послуги для туристів, включаючи екскурсії, готелі, ресторани, сувенірні магазини тощо. Завдяки збереженню та популяризації культурних пам'яток Україна може залучати туристів з різних куточків світу, що не лише підвищує міжнародний імідж країни, але й сприяє розвитку місцевих громад, створенню нових робочих місць та збільшенню інвестицій у регіони. Більш того, правильне використання культурної спадщини сприяє розвитку наукових досліджень і збереженню історичної пам'яті, що допомагає зміцнювати культурну самосвідомість та зберігати унікальні традиції для майбутніх поколінь [34, с. 34-39].

Культурна спадщина України є важливим ресурсом для розвитку туристичної галузі, який включає численні архітектурні, історичні, природні та етнографічні пам'ятки. Країна має величезний потенціал, оскільки її історія налічує століття, а культура та традиції формувалися під впливом різних народів і цивілізацій. Відвідування культурних пам'яток дозволяє туристам зануритися в історію та духовні традиції, що є важливою частиною українського спадку.

Економічний вплив культурного туризму є величезним. Згідно з дослідженнями, в Україні туристичний сектор значно зростає завдяки культурним пам'яткам. Наприклад, згідно з даними Міністерства культури та інформаційної політики України, у 2017 році Україну відвідало близько 14,2 мільйонів іноземних туристів, що демонструє стійке зростання туристичного

поток [35]. Крім того, збільшення кількості туристів призводить до створення нових робочих місць у галузі гостинності, транспорту та сферах обслуговування. Розвиток інфраструктури навколо культурних об'єктів сприяє місцевому економічному розвитку, створенню підприємств і розвиткові малих та середніх бізнесів, таких як кафе, готелі, сувенірні магазини.

Збереження та промоція культурної спадщини також має важливе значення для міжнародного визнання України. Багато об'єктів культурної спадщини, таких як Києво-Печерська лавра, Софійський собор і історичний центр Львова, включені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Це підвищує їх привабливість для туристів з усього світу і підсилює позиції України на міжнародній арені. Включення об'єктів до цього списку допомагає залучати інвестиції для збереження і реставрації пам'яток, а також сприяє розвитку освітніх програм та наукових досліджень.

Культурний туризм також виконує важливу роль у формуванні національної ідентичності. Завдяки вивченню історії та культури через паломництво, відвідування музеїв і монастирів, українці та іноземці можуть дізнатися більше про багатство культурної спадщини країни. Монастирі, церкви та історичні пам'ятки стають не лише духовними, а й культурними центрами, що зберігають значну кількість історичних артефактів — книг, ікон, предметів мистецтва. Відвідування таких місць є не тільки духовним досвідом, а й можливістю ознайомитися з історією та народними традиціями, які формували українське суспільство. Таким чином, культурна спадщина України не лише привертає туристів з усього світу, а й сприяє розвитку національної економіки та зміцненню культурної ідентичності на міжнародному рівні [36, с. 67-74].

Збереження та розвиток культурної спадщини має ключове значення для формування позитивного іміджу України на міжнародній арені. Культурна спадщина України є частиною світової культурної спадщини, і її визнання та охорона допомагають зміцнювати міжнародні культурні зв'язки та дипломатичні

відносини. Крім того, вона створює можливості для культурного обміну, що є важливим для формування гармонійних відносин між народами, підвищення взаєморозуміння та толерантності. Завдяки культурним об'єктам, таким як стародавні монастирі, замки, архітектурні ансамблі та природні пам'ятки, Україна має шанс стати важливим напрямком для міжнародного туризму, приваблюючи туристів, які шукають духовну, культурну та освітню цінність.

Етапи проведення дослідження.

На початковому етапі було визначено мету та завдання дослідження, сформульовано гіпотези й окреслено проблемне поле в межах тематики паломницького туризму. Далі розроблено анкету, що включала кількісні запитання (закритого типу) для статистичного аналізу та якісні запитання (відкритого типу) для глибшого розуміння мотивацій, вражень і пропозицій респондентів. Анкету структуровано відповідно до тематичних блоків, які охоплювали: мотивацію участі у паломницьких турах, перешкоди, рівень організації, духовну складову та очікування учасників.

Анкетування проводилося в онлайн-форматі через платформу Google Forms, що забезпечило легкість доступу та можливість охопити учасників із різних регіонів України. Це дало змогу зібрати репрезентативну вибірку з 31 респондента, враховуючи як географічну, так і культурну різноманітність. Респонденти залучалися через тематичні спільноти, соціальні мережі та особисті контакти, що дозволило забезпечити достатню варіативність відповідей.

Після завершення опитування всі дані було систематизовано та знеособлено. Кількісні результати оброблялися із використанням базових статистичних методів (підрахунок відсотків, визначення середніх показників, побудова діаграм і графіків), що дозволило виявити основні тенденції, рівень зацікавленості та оцінку різних аспектів паломницького туризму. Якісні відповіді аналізувалися методом контент-аналізу для виявлення повторюваних тем, емоційних акцентів, оцінок і пропозицій. Це дало змогу

визначити ключові проблеми, з якими стикаються учасники паломництв, а також виявити перспективні напрямки розвитку галузі.

На основі отриманих даних було здійснено узагальнення висновків, що дозволили надати цілісну картину поточного стану паломницького туризму в Україні. Поєднання кількісних і якісних методів дало змогу не лише охарактеризувати явище в цифрах, а й врахувати індивідуальні думки та емоційний контекст, що зробило результати більш обґрунтованими та прикладними для практичного використання.

Застосування комплексного методичного підходу забезпечило системне охоплення теми та дозволило врахувати як загальні тенденції, так і особистісні аспекти паломницького досвіду. У підсумку, проведене дослідження не лише відобразило поточний стан галузі, а й стало основою для формулювання практичних рекомендацій щодо її удосконалення.

Таке поєднання кількісних і якісних методів дослідження дало змогу не лише отримати статистично обґрунтовані дані, але й глибше зануритися в індивідуальний досвід учасників паломницьких подорожей. Завдяки цьому вдалося сформувати цілісне бачення проблематики, яке враховує як об'єктивні показники (частота участі, рівень задоволеності, основні труднощі), так і суб'єктивні оцінки, пов'язані з духовними очікуваннями, мотивацією та особистими враженнями.

Аналіз відповідей дозволив виявити ключові потреби аудиторії, серед яких — бажання якісної організації поїздок, належного духовного супроводу, безпеки, доступності та зручної логістики. Водночас респонденти висловили низку конструктивних пропозицій, що дають підстави говорити про перспективні напрями розвитку: підвищення інформованості про маршрути, створення спеціалізованих програм для різних вікових та соціальних груп, залучення професійних гідів та священнослужителів.

Таким чином, отримані результати дослідження мають подвійну цінність: Наукову — оскільки розширюють знання про соціокультурні аспекти паломницького туризму в Україні, дають підстави для подальших академічних досліджень, Практичну — оскільки можуть бути використані при розробці нових туристичних продуктів релігійного спрямування, покращенні існуючих маршрутів, підготовці рекомендацій для туроператорів і духовних організацій.

У цілому, дослідження формує фундамент для обґрунтованих управлінських рішень та сприяє більш ефективному розвитку паломницького туризму як важливого компонента духовного, культурного й економічного життя країни.

РОЗДІЛ 2

РЕСУРСИ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ У РОЗВИТКУ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ: ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА МОЖЛИВОСТІ ПРОМОЦІЇ

2.1. Чинники розвитку паломницького туризму на основі єврейської спадщини

Євреї з'явилися на території сучасної України ще в давні часи, і їх історія тісно переплітається з розвитком українських земель. Етнічний назва "єврей" походить від арамейського слова "ебер" — "той, хто перейшов" (мається на увазі перехід Авраама через Євфрат до Ханаану), а також пов'язується з іудейською державою Іудеєю (10–6 ст. до н.е.), де мешкало плем'я Іуди. До української мови слово "єврей" потрапило через церковнослов'янську та західнослов'янські мови. Ще одним етнічним ім'ям є "жид", що має латинсько-італійське походження, хоча в сучасній українській мові воно вважається некоректним, натомість використовується термін "єврей" ³⁷і.

Єврейська присутність на території сучасної України бере початок ще з античності. Перші єврейські поселенці з'явилися у Причорномор'ї приблизно в I столітті нашої ери. Вони активно брали участь у торгівлі, мореплаванні та військовій справі. Особливо їхня діяльність була помітною у грецьких колоніях, таких як Ольвія, Пантікапей і Херсонес. Завдяки цьому регіон поступово ставав важливим центром єврейської діаспори.

Археологічні розкопки підтверджують існування єврейських громад у Криму вже в II–III століттях. Знайдені надписи, поховання та артефакти свідчать про сталість єврейського життя на цих землях. Євреї підтримували економічні зв'язки як із місцевим населенням, так і з народами Середземномор'я. Їхня присутність сприяла культурному обміну та розвитку ремесел. Таким чином,

євреї стали невід'ємною частиною місцевого багатонаціонального середовища х38б сю 56-59ї.

У період Київської Русі (IX–XIII ст.) євреї мешкали переважно в Києві та інших великих містах. Вони активно займалися торгівлею, ремеслом і фінансовими операціями. Єврейські купці підтримували міжнародні торговельні зв'язки з країнами Сходу і Заходу. Одним із найдавніших доказів їхньої присутності є Київський лист X століття. Цей документ свідчить про існування організованої єврейської громади в Києві. Євреї відігравали важливу роль у економічному житті Київської Русі. Вони працювали перекладачами, ремісниками та посередниками у торгівлі. Їхні знання іноземних мов і торгових шляхів були цінними для держави. Завдяки своїй діяльності єврейські громади поступово здобували повагу й автономію. Проте політичні й соціальні зміни постійно впливали на їхнє становище [38].

Після монгольської навали в XIII столітті ситуація різко змінилася. Багато євреїв були змушені покинути спустошені землі й мігрувати на Західну Україну. Найбільші громади утворилися в Галичині та на Волині під владою Польщі. Там євреї отримали нові можливості для розвитку громади та господарської діяльності. Саме у цей період закладаються основи єврейського життя в Західній Україні на наступні століття.

У складі Польщі єврейське населення на території України стрімко зростало. Євреї активно брали участь в економічному житті країни – торгували, орендували землі, займалися збором податків. Вони поселялися переважно у містах і містечках, які часто перетворювалися на штетли. Єврейські громади мали свої органи самоврядування, зокрема кагали, що відповідали за релігійне, соціальне та правове життя. Це сприяло укріпленню їхньої внутрішньої організації та культури. Особливо трагічним для єврейського населення став період козацьких повстань, зокрема Хмельниччини (1648–1657). Під час цих подій євреї зазнали масових погромів, винищення та насильства. Сотні громад

були повністю зруйновані, а тисячі людей – вбиті. Ці події залишили глибокий слід у колективній пам'яті єврейського народу. Вони стали однією з найтрагічніших сторінок єврейської історії в Україні [39].

Попри обмеження, єврейські громади активно розвивалися. Одеса, Київ, Чернівці стали важливими центрами єврейської культури та економіки. У цей час на українських землях зароджується і поширюється хасидизм – містичний рух в юдаїзмі. Євреї займалися торгівлею, ремеслами, освітою і релігійною діяльністю. Місцеві громади зберігали свою самобутність і створювали унікальну культурну атмосферу. Однак період супроводжувався хвилями насильства та переслідувань. З 1880 до 1905 років прокотилася серія кривавих антисемітських погромів. Євреїв масово вбивали, грабували та змушували покидати свої домівки. Водночас імперська влада ухвалювала дискримінаційні закони, що обмежували доступ євреїв до освіти, працевлаштування і поселення. Ці події спричинили масову еміграцію євреїв до Західної Європи та Америки.

Під час революційних подій 1917–1921 років євреї опинилися в епіцентрі насильства. Громадянська війна на території України супроводжувалася тисячами кривавих погромів. Єврейські громади зазнавали нападів з боку різних військових формувань. Багато євреїв були вбиті, поранені або змушені залишати свої домівки. Цей період став одним із найтрагічніших в історії єврейства України.

Під час існування Української Народної Республіки (УНР) було зроблено спробу захистити права єврейського населення. Уряд УНР офіційно визнав рівність євреїв і національних меншин. Було створено Міністерство єврейських справ для координації політики щодо єврейської громади. Деякі євреї навіть обіймали важливі державні посади. Проте нестабільна ситуація і постійні бойові дії ускладнювали захист єврейського населення. У міжвоєнний період у радянській Україні євреї брали активну участь у будівництві нового суспільства. Вони працювали в різних сферах: освіті, промисловості, культурі. Водночас

радянська влада розгорнула антирелігійні кампанії, спрямовані проти юдаїзму. Єврейські громади зазнавали переслідувань за збереження релігійних традицій та ідентичності. Особливо жорстко радянський режим боровся з проявами "єврейського буржуазного націоналізму" [40, с. 56-59].

Під час Другої світової війни на території України відбувся один із найстрашніших злочинів в історії людства – Голокост. Під час нацистської окупації (1941–1944) понад 1,5 мільйона євреїв були вбиті. Їх знищували в гетто, таборах смерті та під час масових розстрілів. Одним із найвідоміших місць трагедії став Бабин Яр у Києві. Єврейське населення зазнало тотального винищення по всій території України. Після закінчення війни єврейські громади в Україні були надзвичайно ослаблені. Ті, хто вижив, стикалися з численними труднощами у відновленні життя. У СРСР розгорнулися нові антиєврейські кампанії. Почалася боротьба з так званими "космополітами" — євреями, яких звинувачували в нелояльності. Були закриті єврейські культурні організації, театри, школи [41].

Сучасна єврейська громада в Україні є однією з найбільших у Європі, зокрема в Києві, Одесі, Харкові та Львові. За даними Асоціації єврейських організацій та общин України, чисельність осіб єврейського походження в Україні становить близько 300 тисяч осіб . Згідно з іншими оцінками, з урахуванням ширших критеріїв, ця цифра може перевищувати 200 тисяч . Більшість із них є нащадками ашкеназі та зберігають глибокі культурні та релігійні традиції. Єврейські громади активно відроджують релігійне життя, зокрема через синагоги, єшиви та культурні центри. В Україні також відзначають єврейські свята, такі як Песах, Рош-Гашана та Ханука, які стали державними святами після указу президента Володимира Зеленського в 2020 році . Відзначення цих свят сприяє зміцненню міжконфесійної гармонії та визнанню єврейської культури в українському суспільстві [42].

Отже, підсумовуючи, історія єврейської присутності в Україні охоплює тисячі років і є важливою частиною культурної та соціальної спадщини країни. Євреї завжди відігравали важливу роль у розвитку економіки, культури та релігії, від стародавніх часів до сучасності. Протягом століть вони стикалися з численними труднощами, включаючи переслідування, погроми та дискримінацію, зокрема під час Хмельниччини, монгольської навали, та в період Другої світової війни, коли загинула велика частина єврейського населення в Україні. Після війни, незважаючи на труднощі, єврейські громади відновили свою присутність, і сьогодні євреї продовжують зберігати свої культурні традиції та активно брати участь у житті України.

2.2. Паломницький туризм на основі ресурсів єврейської спадщини у системі гостинності держав світу: кращі досвіди

Синагоги в Україні є не лише важливими релігійними осередками, але й культурними пам'ятками, які відображають багатовікову історію єврейської громади. Однією з найстаріших синагог є Бродівська синагога, побудована у 1635 році, яка є важливим прикладом єврейської архітектури та культури того часу [43]. Ця синагога, разом з іншими історичними храмами, є не тільки місцем молитви, а й важливим культурним центром для місцевих євреїв, де зберігаються традиції, книги та інші культурні цінності. У Львові знаходиться синагога на вулиці Галицькій, яка була збудована в середині XVIII століття. Сьогодні ці об'єкти є свідченням давніх традицій та культурного багатства єврейського народу в Україні.

Особливо важливими є синагоги, які пережили роки нацистської окупації та радянські часи, коли багато з них були зруйновані або використані для неєврейських потреб. Наприклад, Хесед-Шейх у Чернівцях, реконструйована синагога, є прикладом того, як місцеві єврейські громади змогли зберегти

частину своєї культурної спадщини. Синагога в Одесі, одна з найбільших та найвідоміших, також стала важливим культурним центром для євреїв. Відновлення таких синагог є не лише релігійною, а й важливою культурною подією для української єврейської спільноти [44].

В Україні також є синагоги, що виконують функції музеїв або культурних центрів. Найяскравішим прикладом є синагога на вулиці Республіканській у Києві, яка після реставрації стала важливим місцем для єврейських виставок та заходів. В Одесі, на базі синагоги, активно функціонує музей єврейської культури, де відвідувачі можуть познайомитися з історією єврейських громад Півдня України. Відновлення синагог та їх перетворення на культурні та освітні центри сприяють збереженню єврейської спадщини та популяризації історії єврейської культури серед нових поколінь [45].

Єврейські цвинтарі в Україні є одними з найбільш важливих об'єктів культурної та релігійної спадщини, адже вони зберігають унікальні архітектурні та історичні елементи. Цвинтарі часто відображають специфіку життя єврейських громад, а також є свідченням їхнього історичного шляху. Одним із найбільш відомих є єврейський цвинтар у Львові, заснований ще в XVI столітті. На його території збереглися надгробки різних епох, що відображають еволюцію єврейської культури в Україні, а також архітектурні стильові течії того часу. Цей цвинтар є не тільки релігійним місцем, а й важливим історичним пам'ятником, оскільки на ньому поховані значущі діячі єврейської громади Львова, серед яких євреї, що пережили часи репресій та геноциду [46].

Іншим значущим цвинтарем є єврейський цвинтар в Одесі, який є одним із найбільших і найстаріших в Україні. Цвинтар був заснований у XVIII столітті, і на ньому поховано понад 300 000 євреїв, що відображає масштаб єврейської присутності в місті. Цей цвинтар пережив періоди занепаду та руйнувань, але завдяки зусиллям місцевих громад зберіг свою культурну цінність. Окрім релігійного значення, цей цвинтар є також важливим дослідницьким об'єктом, де

вчені вивчають єврейську епітафістику, мистецтво надгробків і історію єврейської громади на Південь України [46].

Цвинтарі в Україні також мають важливе значення для збереження пам'яті про трагедії, пов'язані з Голокостом. Наприклад, єврейські цвинтарі в Бабиному Яру в Києві є частиною пам'ятки трагедії, де під час Другої світової війни було знищено десятки тисяч євреїв. Ці цвинтарі не лише є важливими для історії єврейського народу, а й слугують місцем для вшанування пам'яті про тих, хто загинув під час нацистських злочинів. Багато єврейських кладовищ сьогодні стали об'єктами туризму та релігійних паломництв, а також наукових досліджень, що сприяє збереженню історичної пам'яті та культури єврейських громад в Україні.

Меморіали є одними з основних об'єктів єврейської спадщини в Україні, що зберігають пам'ять про трагічні події, пов'язані з єврейськими громадами. Одним із найважливіших є меморіал у Бабиному Яру в Києві, що є місцем масових розстрілів євреїв під час нацистської окупації. У 1941 році тут було вбито понад 30 000 євреїв, а загальна кількість жертв нацистського терору в Бабиному Яру складає понад 100 000 осіб, серед яких і цигани, і військовополонені. Меморіал включає монументи, пам'ятники та інформаційні таблиці, що розповідають про трагедію. Сьогодні цей меморіал є не лише місцем вшанування жертв Голокосту, але й важливим об'єктом для дослідження історії, культури та трагедій єврейського народу на території України [47, с. 193-201].

Іншим значущим меморіалом є Меморіал єврейських жертв на території Миколаївського єврейського цвинтаря. Це місце стало пам'ятником трагедії, що сталася під час нацистської окупації міста, коли тисячі євреїв були розстріляні і поховані там. Меморіал складається з кількох пам'ятників, кожен з яких символізує різні етапи геноциду, а також охоплює важливі елементи єврейської культури. Це місце є не тільки для вшанування пам'яті жертв, але й для навчання нових поколінь про важливість боротьби з антисемітизмом та насильством.

Меморіал є частиною ширшого руху по збереженню єврейської спадщини та пам'яті про трагедії, які відбулися під час війни [48].

Одним із найбільш значущих музеїв, присвячених єврейській історії в Україні, є Музей єврейської культури в Одесі. Цей музей зберігає численні експонати, пов'язані з єврейською історією та культурою, зокрема предмети побуту, книги, мистецькі твори, фотографії та документи, які відображають культурне життя єврейської громади Одеського регіону. Музей також активно проводить освітні програми, лекції та майстер-класи, що допомагають зрозуміти важливість єврейської культури в контексті загальної історії України. Одеса, з її багатою єврейською історією, є важливим культурним центром, і музей виступає як збереження пам'яті про внесок євреїв у розвиток міста та країни в цілому [49].

У самому центрі Варшави розташований один із найвідоміших музеїв єврейської спадщини — POLIN. Він відкрився у 2013 році на території колишнього єврейського гетто та став символом відродження пам'яті про євреїв Польщі. Музей розповідає понад тисячолітню історію польсько-єврейського співіснування, використовуючи інтерактивні експозиції, архівні матеріали та мультимедіа. Відвідувачі можуть дізнатися про традиції, побут, внесок євреїв у науку, культуру, економіку Польщі. Також велика увага приділена трагедії Голокосту та знищенню єврейської спільноти під час Другої світової війни. Музей активно співпрацює з науковими установами та громадськими організаціями для дослідження та популяризації єврейської спадщини. Завдяки POLIN, сучасні покоління отримують доступ до правдивої та глибокої інформації про минуле.

Яд Вашем — національний меморіал жертв Голокосту, розташований у Єрусалимі, який виконує глобальну місію зі збереження пам'яті про мільйони знищених євреїв. Заснований у 1953 році, він об'єднує музей, архіви, освітній центр і меморіали. В одному з його найвідоміших залів, Залі Імен, зібрано мільйони сторінок зі свідченнями про зниклих осіб. Окреме місце займає Алея

Праведників народів світу — людей, які рятували євреїв під час Голокосту. Яд Вашем не тільки зберігає історію, а й проводить освітні програми для молоді, викладачів, дослідників з усього світу. Він має одну з найбільших цифрових баз даних про євреїв, знищених під час нацизму. Це місце стало міжнародним символом скорботи, пам'яті та боротьби з антисемітизмом.

У стародавньому місті Фес, що в Марокко, нещодавно було завершено реставрацію однієї з найстаріших синагог у Північній Африці — Слі Слах. Проект проводився спільними зусиллями марокканського уряду, єврейської діаспори та ЮНЕСКО. Синагога є свідченням багатовікової присутності євреїв у Марокко, де вони жили поруч із мусульманами в меллах — окремих кварталах. Реставрація включала не лише ремонт будівлі, а й збереження сувоїв Тори, предметів релігійного вжитку та документів. Тепер у синагозі проводяться екскурсії, культурні заходи, виставки, що розповідають про життя марокканських євреїв. Відновлення стало частиною державної стратегії збереження культурної багатоманітності країни. Такий приклад демонструє, як ісламська країна може дбайливо ставитися до спадщини своєї єврейської меншини.

Єврейський музей у Берліні — один із найвизначніших культурних проектів сучасної Німеччини, присвячений єврейській історії та життю. Архітектура музею, створена Даніелем Лібескіндом, має символічний характер: порізані лінії, порожні простори, "вісь Голокосту" передають відчуття втрати. Музей охоплює понад 1700 років історії євреїв у Німеччині — від римських часів до сучасності. Експозиції включають документи, предмети побуту, мистецтво, фотографії, свідчення очевидців. Особлива увага приділяється Голокосту, проте також розповідається про вклад євреїв у розвиток німецького суспільства. Тут проводяться лекції, виставки, тематичні дні, зустрічі з науковцями. Музей виконує важливу роль у примиренні з минулим та популяризації толерантності.

Фотофіксація даних кейсів зображена в додатках до даної роботи.

Підсумовуючи, основні об'єкти єврейської спадщини в Україні, такі як синагоги, цвинтарі, меморіали та музеї, є невід'ємною частиною культурної та історичної пам'яті країни. Вони зберігають не лише пам'ять про трагедію єврейського народу, зокрема під час Голокосту, але й відображають багатий внесок євреїв у розвиток українського суспільства. Синагоги та цвинтарі являють собою свідчення релігійного та побутового життя єврейських громад, меморіали вшановують пам'ять жертв нацистського терору, а музеї зберігають історичні артефакти, документи та культурні традиції. Спільно вони сприяють збереженню єврейської культури, освіті нових поколінь та є важливими осередками для міжнаціонального порозуміння і толерантності в Україні.

2.3. Стан розвитку паломницького туризму в Україні у довоєнний період та в умовах сучасних викликів, регіональні та локальні кейси

Сучасний стан збереження єврейської спадщини в Україні є складним, з огляду на різні фактори, такі як економічна ситуація та зміни в політичному кліматі. В Україні існує низка ініціатив, спрямованих на збереження єврейських пам'яток, однак іноді ці зусилля натрапляють на труднощі через відсутність фінансування та недостатню підтримку з боку державних органів. Значна частина єврейських об'єктів, зокрема цвинтарів та синагог, потребує реставрації та належного догляду, оскільки вони часто знаходяться в занедбаному стані через історичні потрясіння та війни. Це створює проблеми не лише для збереження фізичних об'єктів, а й для культурного та релігійного спадку, який ці місця представляють.

Водночас в Україні активно працюють благодійні організації, міжнародні єврейські інституції та місцеві громади, які прагнуть відновити важливі пам'ятки. Наприклад, єврейські організації, такі як Єврейська агенства "Сохнут" та Фонд розвитку єврейських громад, активно займаються реставрацією синагог,

меморіалів та цвинтарів. У великих містах, таких як Київ, Одеса та Львів, єврейські музеї виконують важливу роль у збереженні пам'яті про єврейську культуру та історію. Вони не лише зберігають колекції архівних матеріалів, а й організують виставки та освітні програми для місцевих жителів та туристів [50].

Сучасний стан збереження єврейської спадщини в Україні також залежить від активності місцевих громад та міжнародної співпраці. Для подальшого розвитку цієї сфери важливим є формування чіткої державної політики в галузі збереження культурної спадщини, а також розширення співпраці з міжнародними організаціями. Крім того, важливо активізувати процеси просвітницької роботи серед молоді, щоб виховувати нове покоління, яке буде зацікавлене в збереженні та популяризації єврейської культури та історії в Україні. Тільки завдяки комплексному підходу, що включає в себе державну підтримку, громадські ініціативи та міжнародну співпрацю, можна досягти значного покращення у збереженні єврейської спадщини в країні.

Війна, зокрема російсько-українська війна, мала значний вплив на стан збереження єврейської спадщини в Україні. Внаслідок воєнних дій багато історичних об'єктів було пошкоджено або знищено, а серед них і важливі єврейські пам'ятки. Російські військові операції в деяких регіонах, зокрема на сході та півдні України, призвели до того, що синагоги, меморіали та цвинтарі стали мішенями для ворожих атак або опинилися в зоні бойових дій [51].

Крім того, війна створює додаткові виклики для українських єврейських організацій, які вимушені зосереджуватися не лише на допомозі постраждалим від конфлікту, а й на збереженні культурної спадщини. Наразі активно проводиться робота над відновленням деяких пам'яток, однак нестабільна ситуація на території країни створює труднощі для досягнення сталого прогресу. В умовах війни важливо, щоб пам'ятки єврейської спадщини стали частиною ширших зусиль з відновлення та стабілізації постраждалих від конфлікту регіонів

України. Відновлення єврейської спадщини в Україні в умовах війни потребує комплексного підходу, який включає в себе не лише реставраційні роботи, а й освітні та просвітницькі заходи. Це дозволить зберегти історичну пам'ять та передати її майбутнім поколінням, не дивлячись на складні умови. Водночас, саме в такі часи особливо важливо зберігати духовний і культурний спадок, який є невід'ємною частиною української багатонаціональної історії та ідентичності [52].

Проблеми збереження єврейських пам'яток в Україні є багатограними, і вони охоплюють як фізичне руйнування об'єктів, так і їх недостатнє документування та фінансування. Однією з основних проблем є втрата або знищення частини єврейських синагог, цвинтарів і меморіалів через старіння, погане технічне обслуговування та відсутність належного захисту. Наприклад, синагога в Чернівцях, побудована в 1866 році, значною мірою постраждала від часу та реконструкцій, що ставлять під загрозу її збереження як архітектурної пам'ятки [53]. Багато інших єврейських синагог також стали жертвами нерухомої забудови чи руйнувань під час бойових дій або внаслідок безгосподарності місцевих органів влади.

Іншою проблемою є відсутність комплексного підходу до збереження та реставрації єврейських цвинтарів. В Україні існує безліч стародавніх єврейських кладовищ, але більшість з них не охороняються належним чином, що призводить до їх руйнування та забудови. Одним з найбільш яскравих прикладів є єврейське кладовище в Умані, яке протягом років потерпає від забудови та поганого догляду. Втрата могил, надгробків і пам'ятників на таких кладовищах є не лише культурною втратою, але й національною трагедією для наступних поколінь, які не мають змоги доторкнутися до своєї історії.

Третя проблема — це відсутність фінансування для реставраційних робіт. Багато меморіальних комплексів, пов'язаних з трагедією Голокосту, потребують термінового відновлення, але відсутність державного фінансування та інвестицій

часто стає перепорою для здійснення необхідних робіт. Наприклад, меморіал в Бабиному Яру, де під час Другої світової війни були знищені десятки тисяч євреїв, потребує значних коштів для реставрації та створення сучасних умов для відвідувачів. Існуючі меморіали та музеї часто не мають належної інфраструктури для зберігання та експонування історичних артефактів, що обмежує їх доступність для громадськості [54].

Четвертою проблемою є недостатнє документування та дослідження єврейських пам'яток, що ускладнює їх збереження та відновлення. Немає єдиної бази даних, яка б систематизувала інформацію про всі існуючі єврейські об'єкти культурної спадщини. Прикладом цього є відсутність чіткої реєстрації стародавніх синагог, кладовищ та меморіалів у багатьох регіонах, що ускладнює їх охорону та дослідження. Недостатня увага до документування означає, що багато пам'яток можуть бути втрачено для нащадків без можливості їх відновлення, якщо не вжити заходів для збору та збереження цієї важливої інформації.

Попри численні труднощі, деякі єврейські пам'ятки все ж залишаються важливою частиною культурної спадщини, активно відновлюються та зберігаються для наступних поколінь. Важливим кроком стало створення комітетів з охорони єврейських меморіалів, де вчені, історики та представники єврейських громад працюють разом для збереження і відновлення пам'яток. Проте для досягнення стабільних результатів в збереженні єврейської спадщини необхідне державне фінансування, правова підтримка та активізація громадської свідомості. Тільки через комплексний підхід та колективні зусилля можна зберегти ці пам'ятки для майбутніх поколінь і забезпечити їх належне вшанування в українському суспільстві.

У межах дослідження розвитку паломницького туризму в Україні особливу увагу було приділено кейсу міста Умань (Черкаська область), яке виступає центральним осередком єврейського релігійного туризму. Щорічно на

свято Рош га-Шана сюди прибувають десятки тисяч хасидських паломників з Ізраїлю, США, країн Європи та інших регіонів світу. Об'єктом паломництва є могила цадика Нахмана з Брацлава — духовного лідера бреславського хасидизму, похованого в Умані на початку XIX століття. Ця подія має не лише релігійне, а й соціокультурне та економічне значення, трансформуючи місто в трансконтинентальний центр релігійного тяжіння. Умань стає тимчасовим міжнародним паломницьким центром, де активізуються всі сегменти міської інфраструктури. Це дозволяє досліджувати кейс як модель інтеграції глобальних релігійних практик у локальний контекст.

Польовий і аналітичний етапи дослідження охоплювали аналіз офіційної статистики, соціологічне опитування місцевих мешканців, а також вивчення наукових і медійних джерел, присвячених організації паломництва. Основну увагу було приділено вивченню економічного впливу на місцеву громаду, зокрема доходів від оренди житла, сфери послуг і торгівлі. Результати показали, що в період масового приїзду паломників активізується малий бізнес: відкриваються нові торговельні точки, кафе, пункти обміну валюти, підвищується попит на транспортні й готельні послуги. Ці сезонні надходження часто є вагомим внеском у річний дохід для значної частини населення. Деякі мешканці цілеспрямовано готуються до приїзду хасидів, здійснюючи ремонт житла, облаштування кімнат відповідно до кошерних вимог. Водночас спостерігається і зростання цін на основні послуги, що викликає амбівалентне ставлення частини громади.

Інфраструктурна трансформація міста є ще одним ключовим об'єктом дослідження. Під час паломництва з'являються тимчасові об'єкти: мобільні молитовні зали, мікви (ритуальні купальні), пункти швидкої допомоги, охоронні пости. Умань у ці дні стає специфічною формою релігійного простору, що характеризується концентрацією сакральних практик у публічному просторі. Особливу роль відіграє забезпечення безпеки, яке координується як

українськими службами, так і ізраїльськими представниками. Задля уникнення міжкультурних конфліктів органи місцевого самоврядування впроваджують спеціальні правила поведінки, комунікаційні кампанії, інструкції для паломників і жителів. Така інституційна координація дозволяє уникати масштабних конфліктів, хоча напруження у взаємодії сторін періодично фіксується.

Соціокультурний аспект кейсу полягає в тому, що Умань стає ареною інтенсивної міжетнічної взаємодії. Упродовж кількох днів мешканці міста проживають поруч із представниками іншої культури, мови, релігії, що створює як можливості для діалогу, так і зони напруження. Місцеві ЗМІ, громадські організації та освітні заклади залучаються до поширення інформації про особливості хасидського паломництва, що сприяє підвищенню рівня культурної обізнаності населення. Водночас трапляються випадки ксенофобії, порушення норм поведінки з обох боків, що вимагає постійної уваги з боку органів влади та поліції. У цьому контексті кейс Умані можна розглядати як тест на громадянське співіснування в мультикультурному середовищі. Соціологічні опитування демонструють тенденцію до поступової адаптації населення до щорічного релігійного напливу.

Загалом, кейс паломництва хасидів до Умані репрезентує важливу модель взаємодії між глобальним релігійним рухом і локальною українською спільнотою. Він демонструє потенціал релігійного туризму як чинника місцевого економічного розвитку, простору міжкультурного діалогу та інституційної координації. Дослідження цього кейсу має як прикладне, так і концептуальне значення — з огляду на можливість використання його результатів у проєктуванні туристичної політики, розробці стратегій прийому іноземних паломників, урегулюванні міжетнічних взаємин. Водночас сучасні виклики, зокрема війна в Україні, суттєво впливають на інтенсивність паломництва та змінюють форми його організації. Подальші дослідження мають зосередитися на аналізі змін у логістиці, безпеці та рівні локальної підтримки цієї події.

Уманський кейс підтверджує необхідність комплексного підходу до вивчення релігійного туризму в умовах динамічних трансформацій.

Меджибіж (Хмельницька область) є другим за значенням осередком хасидського паломництва в Україні після Умані та має виняткову релігійну, історичну і символічну цінність для хасидської спільноти. Саме тут похований Ізраїль бен Елієзер, відомий як Баал Шем Тов — засновник хасидизму, який у XVIII столітті започаткував нову духовну течію в юдаїзмі, зосереджену на містицизмі, радості віри та безпосередньому зв'язку з Богом. Щороку на йорцайт (річницю смерті) цадика, до Меджибожа приїжджають паломники з різних країн, щоб помолитися на його могилі та взяти участь у релігійних церемоніях. Паломництво має циклічний характер, але у XXI столітті його масштаби значно зросли, що призвело до розвитку локальної інфраструктури. У місті функціонують меморіальний комплекс, музей хасидизму, кошерний готельно-харчовий центр, що робить Меджибіж не лише сакральним, а й туристично привабливим об'єктом.

Наукове дослідження кейсу Меджибожа охоплювало вивчення історичних джерел, етнографічних матеріалів, а також спостереження за релігійними практиками паломників. Особливу увагу було приділено трансформації простору: старовинне єврейське кладовище, зруйновані синагоги та новозбудовані об'єкти утворюють своєрідний палімпсест пам'яті, де поєднуються елементи традиції та сучасності. Меморіалізація постаті Баал Шем Това супроводжується активною реконструкцією об'єктів єврейської спадщини, що стимулюється як єврейськими організаціями з-за кордону, так і українськими краєзнавчими ініціативами. Спільні проєкти сприяють діалогу культур і підвищенню туристичного потенціалу регіону. При цьому зберігається чіткий акцент на сакральному вимірі простору, що визначає правила поведінки та вимоги до інфраструктури.

Економічний вплив паломництва в Меджибожі є менш масштабним, ніж в Умані, але відчутним для місцевого населення. Зростає попит на короткострокову оренду житла, транспортні послуги, виготовлення сувенірної продукції. Місцеві жителі, що залучені до обслуговування паломників, отримують додаткові прибутки, а громада — імпульс до розвитку. Водночас відсутність сталого потоку туристів у міжсезоння зумовлює циклічність доходів, що потребує додаткових стратегій сталого розвитку. Інтерес до культурної спадщини також сприяє розвитку партнерських програм із музеями, дослідницькими інституціями та освітніми ініціативами. У цьому контексті Меджибіж можна розглядати як приклад містечка, де відбувається ревіталізація єврейської спадщини через механізми паломницького туризму.

Шлях хасидизму у Вінницькій області — ще один перспективний напрям релігійного туризму, який поєднує паломництво та культурне пізнання. До цього маршруту входять міста Брацлав, Немирів і Тульчин — історичні центри хасидських династій, де збереглися старовинні синагоги, єврейські цвинтарі та могили відомих цадиків. У Брацлаві знаходиться могила одного з найвизначніших учнів Баал Шем Това — Натана з Брацлава, а також низка об'єктів, пов'язаних із зародженням бреславського хасидизму. Немирів і Тульчин зберігають елементи міської архітектури з єврейськими кварталами та культовими спорудами, що дозволяє реконструювати образ єврейського містечка XVIII–XIX століть.

Дослідження «Шляху хасидизму» здійснюється переважно в інтердисциплінарному ключі, поєднуючи релігієзнавчий, історико-культурний та туристичний аналіз. Паломництво тут не є масовим, але воно привертає увагу освічених мандрівників, дослідників, студентів юдаїки, які прагнуть осмислити спадщину хасидизму через досвід місця. Таке поєднання сакрального і пізнавального характерне для «повільного туризму», орієнтованого на глибоке занурення у локальну культуру. Локальні громади все частіше залучаються до

створення туристичних маршрутів, екскурсійних програм, розвитку інформаційної інфраструктури. Відкриття експозицій, реставраційні проекти та тематичні фестивалі стають важливими формами збереження та популяризації спадщини.

Загалом, регіональні кейси Меджибожа, Брацлава, Немирова й Тульчина демонструють багаторівневу динаміку розвитку паломницького та культурно-спадкового туризму в Україні. Вони вказують на потенціал єврейської спадщини як платформи для транснаціонального діалогу, локального розвитку та міжкультурної інтеграції. У контексті сучасних викликів, зокрема безпекових ризиків і демографічного спаду в сільській місцевості, ці ініціативи можуть стати рушієм культурної дипломатії та регіонального відродження. Подальші дослідження повинні зосередитися на вивченні моделей співпраці між релігійними громадами, місцевою владою та міжнародними партнерами для сталого розвитку хасидського паломництва в Україні.

Фотофіксація даних кейсів зображена в додатках до даної роботи.

У даному дослідженні збереження єврейської спадщини у світі були використані загальнонаукові та спеціальні історико-культурологічні методи. Зокрема, історичний метод дозволив проаналізувати процеси становлення, руйнування та відновлення єврейських пам'яток у різні історичні періоди. Порівняльний метод застосовувався для зіставлення підходів до збереження спадщини в різних країнах і культурних контекстах. Описовий метод допоміг узагальнити емпіричні факти про конкретні об'єкти (музеї, кладовища, синагоги). Також використовувався метод аналізу джерел, включно з архівними документами, звітами міжнародних організацій, публікаціями в наукових журналах та офіційною інформацією з сайтів культурних установ. Культурологічний підхід дозволив розглянути єврейську спадщину як елемент міжкультурного діалогу та частину глобального надбання. Використання цих

методів у комплексі забезпечило об'єктивність, достовірність і глибину дослідження.

Отже, підсумовуючи, збереження та відновлення єврейських пам'яток в Україні стикається з багатьма викликами, серед яких є недооцінка культурної спадщини, вандалізм, а також проблеми фінансування і правового забезпечення. Однак з появою активних громадських ініціатив і міжнародних партнерств з'являються реальні кроки до збереження цієї спадщини, що включають реставрацію синагог, музеїв та меморіальних об'єктів. Водночас важливо продовжувати підвищення обізнаності громадськості та державних структур щодо значущості цих пам'яток, оскільки їх збереження є важливим елементом не лише єврейської, а й загальної культурної спадщини України. Тільки за умови комплексного підходу, активної співпраці різних сторін і належного фінансування можна гарантувати, що ці пам'ятки залишаться частиною історії нашої країни і будуть вшановані майбутніми поколіннями.

РОЗДІЛ 3

РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ПРОЄКТНІ ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ПЕРСПЕКТИВ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПРОМОЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ У РОЗВИТКУ ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ

3.1. Розробка паломницького туру та проєктні пропозиції з метою промоції культурно-релігійної спадщини українського єврейства у світі

Для розробки та функціонування паломницького туру необхідні чотири складові: наявність релігійних об'єктів, розміщення, харчування, транспорт (авіаційний, залізничний, автомобільний, водний).

Створення релігійного (паломницького) туру розпочинається з ідеї та розробки туристичного пакету, вивчення попиту на туристичному ринку та визначення базових складових туру, розрахунку вартості туру, програми реалізації (просування) туру на ринок.

Паломницьким туризмом займаються більше релігійні установи. Цей туризм спрямовано на окремих осіб або груп осіб (сімейні пари, молодіжні групи) які є віруючими. Паломницькі тури як правило прив'язані до релігійних свят, тому їх програма узгоджується з графіком богослужінь та участі в інших святкових заходах.

Автором було розроблено тури для паломників «Християнськими святинами Уманщини» та «Місцями пам'яті Брацлавських хасидів» під час яких паломники мають можливість вивчити християнські та іудейські святини на території Уманщини та визначити їхню історичну та релігійну значущість. Реалізація проекту сприятиме розвитку туризму в Уманщині, залученню нових паломників, покращенню інфраструктури та сприянню культурному обміну між різними релігійними спільнотами. Це допоможе збільшити туристичний потенціал регіону та зберегти його культурну спадщину.

Загальна характеристика туру

Назва маршруту: «Християнськими святинями Уманщини».

Тривалість туру: 2 дні/1 ніч.

День 1: Умань – День духовного відкриття:

- Прибуття до Умані - Зустріч групи паломників в місті Умань та трансфер до готелю.
- Могила святого Юліана Тарутінського – Огляд церкви та могили святого Юліана Тарутінського, яка відома своєю давньою історією та місцем паломництва.
- Свято-Успенський собор – Візит до католицького собору, побудованого у стилі неоготики, де паломники можуть дізнатися про історію цієї святині.
- Обід – Вільний час для обіду у місцевому ресторані.
- Церква Пресвятої Богородиці – Відвідання православної церкви, яка є важливим духовним центром на Уманщині.
- Вечірня молитва – Участь у вечірній релігійній службі в одній з церков.

День 2: Духовний розвиток та пам'ять:

- Сніданок в готелі – Вільний час для сніданку та підготовки до другого дня туру.
- Церква Пресвятої Богородиці – Другий візит до церкви для більш глибокого вивчення і релігійних спостережень.
- Завершення туру та від'їзд – По закінченні туру паломники розміщуються в готелі, де завершується програма.

Приклад маршруту надано автором у Додатку Є.

У таблиці 3.1. наведена програма 2-денного паломницького туру «Християнськими святинями Уманщини»

Таблиця 3.1. Програма паломницького туру «Християнськими святинами Уманщини»

День	Маршрут	Огляд
День 1	Прибуття до Умані	Зустріч групи паломників та розміщення в готелі
	Могила святого Юліана Таругінського	Огляд церкви та місця поховання святого. Можливість молитви
	Свято-Успенський собор	Огляд католицького собору та історії будівництва
	Вечірня молитва	Можливість для участі у вечірній молитві
День 2	Сніданок в готелі	Закінчення туру та від'їзд групи
	Церква Пресвятої Богородиці	Огляд православної церкви та релігійних спостережень

Джерело: укладено автором

Загальна характеристика туру

Назва маршруту: «Місцями пам'яті Брацлавських хасидів».

Тривалість туру: 1 день

День 1: Духовність та історія хасидизму:

- Прибуття до Умані – Зустріч групи паломників.
- Могила Цадика Нахмана – Візит до могили Цадика Нахмана, де паломники мають можливість помолитися та вшанувати пам'ять святого.
- Пам'ятник Ребе Нахману – Огляд пам'ятника Ребе Нахману та дізнання про його важливу роль у хасидизмі.
- Синагога «Братська Церква» – Відвідання історичної синагоги, де паломники можуть ознайомитися з історією та релігійними звичаями.
- Вечірня молитва – Участь у вечірній релігійній службі в одній з синагог.
- Завершення туру та від'їзд – Завершення паломницького туру та від'їзд групи з нагоди закінчення програми.

У таблиці 3.2. наведена програма денного паломницького туру «Місцями пам'яті Брацлавських хасидів».

Таблиця 3.2. Програма паломницького туру «Місцями пам'яті Брацлавських хасидів»

День	Маршрут	Огляд
День 1	Прибуття до Умані	Зустріч групи паломників.
	Могила Цадика Нахмана	Огляд святині, молитви та релігійні обряди
	Пам'ятник Ребе Нахману	Огляд пам'ятника та дізнання про історію
	Синагога «Братська Церква»	Огляд історичної синагоги
	Вечірня молитва	Можливість для участі у вечірній молитві
	Завершення туру та від'їзд	Завершення паломницького туру та від'їзд групи

Джерело: укладено автором

Ці програми надають можливість паломникам дослідити християнські та іудейські святині Уманщини, поглибити свою духовність та дізнатися про історію цих місць.

3.2. Опитувальник та експертна оцінка відповідей респондентів з тематики дослідження (гугл форма)

У межах дослідження було проведено анкетування респондентів шляхом онлайн-опитування за допомогою Google Форми. Участь в опитуванні взяли 31 особа, які представляють різні регіони України. Перше питання стосувалося регіону проживання або діяльності учасників. Найбільшу частку респондентів склали жителі Закарпатської області (32,3 %) та Київської області (також 32,3 %). Менш чисельно були представлені Вінницька та Черкаська області (по 19,4 %), а також Дніпропетровська і Житомирська області (по 9,7 %).

Ваш регіон проживання/діяльності:

31 ответ

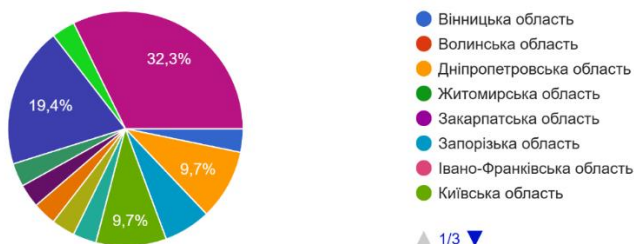

Рис 1. Результати опитування по першому запитанню

Другим питанням анкети було з'ясування думки респондентів щодо значущості паломницького туризму для соціально-економічного розвитку України. Відповіді показали загалом позитивне ставлення до цієї сфери: 32,3 % учасників вважають паломницький туризм «дуже важливим», ще 32,3 % — «важливим», а 35,5 % обрали варіант «скоріше важливий, ніж ні». Жоден із респондентів не обрав варіанти «скоріше не важливий, ніж важливий», «не важливий» або «важко відповісти», що свідчить про одностайну думку учасників щодо перспективності та значення цього виду туризму для розвитку країни.

На Вашу думку, наскільки важливим є паломницький туризм для соціально-економічного розвитку України?

31 ответ

Рис 2. Результати опитування по другому запитанню

Третє питання було присвячене оцінці ролі паломницького туризму у збереженні та популяризації культурної й духовної спадщини України. Більшість респондентів визнали його значущість: 32,3 % вважають цю роль винятково важливою, 38,7 % — важливою, а 29 % — скоріше важливою, ніж ні. Як і в попередньому питанні, не було жодної відповіді, що заперечує значущість

паломницького туризму або свідчить про байдужість до цього питання. Це дозволяє зробити висновок, що опитані високо оцінюють потенціал паломницьких маршрутів як засобу збереження культурно-духовних цінностей України.

Яку роль, на Вашу думку, відіграє паломницький туризм у збереженні та популяризації культурної та духовної спадщини України?

31 ответ

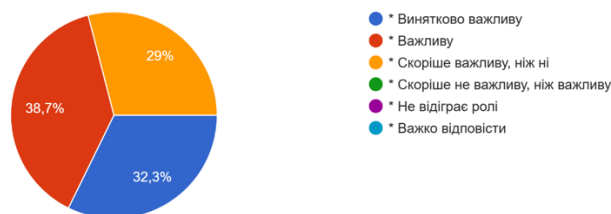

Рис 3. Результати опитування по третьому запитанню

Четверте питання стосувалося оцінки потенціалу паломницького туризму у формуванні позитивного іміджу України на міжнародній арені. Більшість респондентів продемонстрували оптимістичне бачення цієї перспективи: 48,4 % оцінили потенціал як «високий», 16,1 % — як «дуже високий», а ще 35,5 % надали відповідь «середній». Жоден із учасників опитування не обрав варіанти «низький», «дуже низький» чи «важко відповісти», що свідчить про загальне переконання у тому, що паломницький туризм може стати важливим інструментом формування позитивного міжнародного іміджу України.

Як Ви оцінюєте потенціал паломницького туризму у формуванні позитивного іміджу України на міжнародній арені?

31 ответ

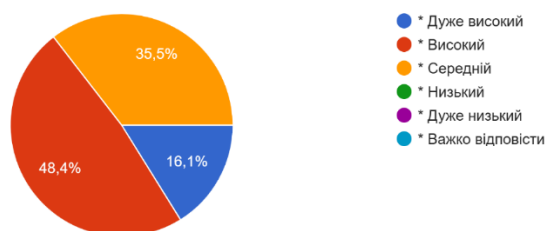

Рис 4. Результати опитування по четвертому запитанню

П'яте питання передбачало можливість вибору кількох варіантів і стосувалося визначення напрямків паломницького туризму, які, на думку респондентів, мають найбільший потенціал для розвитку в Україні. Найбільшу підтримку отримали історико-релігійні тури, не прив'язані до конкретної конфесії — їх обрали 54,8 % учасників. Також значний інтерес виявлено до християнського паломництва (православного) — 45,2 %, що свідчить про його вагоме місце в культурно-релігійній традиції країни. Католицьке паломництво підтримали 19,4 %, юдейське — 16,1 %, а ісламське — лише 3,2 %. Крім того, 9,7 % респондентів вказали інші релігійні напрямки, що засвідчує наявність інтересу до більшої релігійної різноманітності у туристичному просторі України.

Рис 5. Результати опитування по п'ятому запитанню

Шосте питання було спрямоване на з'ясування ставлення респондентів до важливості врахування мультикультурності сучасного українства при розробці та просуванні паломницьких турів. Абсолютна більшість учасників опитування визнала це питання суттєвим: 61,3 % обрали варіант «важливо», ще 32,3 % — «критично важливо». Жоден із респондентів не висловив сумнівів щодо значення мультикультурного підходу, не обравши варіанти з негативною чи нейтральною оцінкою. Це свідчить про глибоке усвідомлення необхідності інклюзивного та толерантного підходу до формування туристичних продуктів у сфері паломництва, що відповідають культурному розмаїттю українського суспільства.

Наскільки важливим, на Вашу думку, є врахування мультикультурності сучасного українства при розробці та просуванні паломницьких турів?

31 ответ

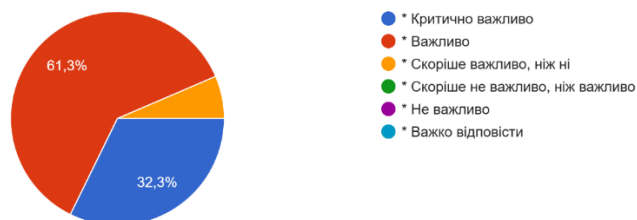

Рис 6. Результати опитування по шостому запитанню

Сьоме питання стосувалося оцінки того, наскільки в існуючих паломницьких маршрутах та послугах враховується культурне розмаїття України. Переважна більшість респондентів (83,9 %) обрали варіант «скоріше так, ніж ні», що свідчить про загальне визнання зусиль у цьому напрямку, хоча й не без зауважень. Водночас 16,1 % вважають, що культурне розмаїття враховується недостатньо, обравши варіант «скоріше ні, ніж так». Жоден з учасників не вказав, що ця складова враховується повністю або зовсім ігнорується, що може свідчити про усвідомлення потреби в подальшому вдосконаленні підходів до розробки паломницьких маршрутів із урахуванням багатокультурності українського суспільства.

Як Ви вважаєте, чи достатньо враховується культурне розмаїття України в існуючих паломницьких маршрутах та послугах?

31 ответ

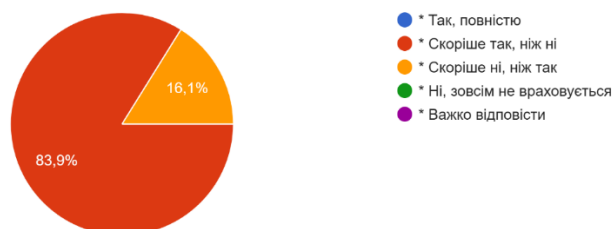

Рис 7. Результати опитування по сьомому запитанню

Восьме питання було присвячене оцінці ролі українського єврейства у брендингу та популяризації спеціалізованих паломницьких турів до України на

міжнародному рівні. Найбільша частка респондентів (64,5 %) вважає, що єврейська громада може відігравати певну роль у цьому процесі, ще 22,6 % — бачать у ній важливого учасника, а 12,9 % — навіть ключового. Жоден з опитаних не обрав варіанти «незначну роль» або «жодної ролі», що свідчить про загальне усвідомлення унікального потенціалу єврейської спадщини України та її значення для розвитку міжнародного паломницького туризму, зокрема через популярні об'єкти, такі як Умань та інші місця релігійного значення для юдейської традиції.

На Вашу думку, яку роль може відігравати українське єврейство у брендингу та популяризації спеціалізованих паломницьких турів до України з усього світу?

31 ответ

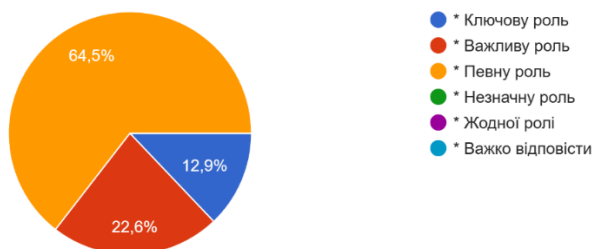

Рис 8. Результати опитування по восьмому запитанню

У дев'ятому, відкритому питанні респондентам було запропоновано поділитися своїми міркуваннями щодо того, які унікальні аспекти історії та культурної спадщини українського єврейства можуть бути привабливими для міжнародних паломників. Отримані відповіді були різноманітними, що свідчить про широкий спектр бачення цього питання. Серед найчастіше згадуваних аспектів — місця поховання видатних цадиків, зокрема цадика Нахмана в Умані, як важливий центр паломництва хасидів. Також респонденти акцентували увагу на збережених єврейських кварталах, синагогах, меморіалах жертв Голокосту, стародавніх кладовищах та музеях, які розповідають про багатовікову присутність єврейської громади в Україні. Деякі відповіді підкреслювали значення історій співжиття євреїв з іншими національностями, ролі єврейської інтелігенції у культурному житті України, а також музичну, кулінарну та

Чи вважаєте Ви, що існують нереалізовані можливості для розвитку паломницьких турів, пов'язаних з історією та спадщиною українського єврейства?

31 ответ

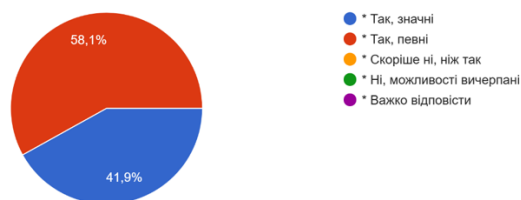

Рис 10. Результати опитування по десятому запитанню

У одинадцятому питанні респондентам було запропоновано оцінити готовність національної системи гостинності України до прийому та обслуговування паломників із різними культурними та релігійними потребами. Більшість опитаних — 77,4 % — вважають, що система скоріше готова, ніж ні, що свідчить про позитивну оцінку поточного рівня розвитку туристичної інфраструктури та сервісу. Водночас 19,4 % респондентів вважають, що готовність є недостатньою, обравши варіант «скоріше не готова, ніж готова». Жоден учасник не оцінив систему як повністю готову або зовсім не готову, що вказує на розуміння наявності певних викликів і потребу у подальшому вдосконаленні для забезпечення комфортного та якісного обслуговування різноманітних груп паломників.

Наскільки, на Вашу думку, національна система гостинності України готова до прийому та обслуговування паломників з різними культурними та релігійними потребами?

31 ответ

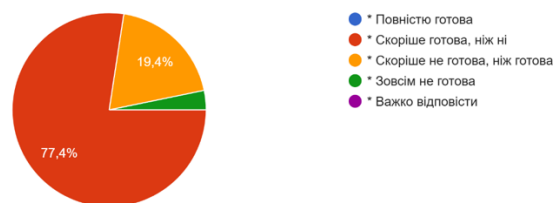

Рис 11. Результати опитування по одинадцятому запитанню

У дванадцятому відкритому питанні респондентам було запропоновано визначити першочергові кроки для вдосконалення регламентації та розвитку паломницького туризму в Україні. Аналіз відповідей показав, що більшість

учасників наголошують на необхідності активного залучення міжнародної підтримки — як фінансової, так і організаційної. Респонденти вважають, що співпраця з міжнародними туристичними організаціями, релігійними спільнотами та культурними фондами може суттєво підвищити якість послуг, сприяти створенню стандартів обслуговування та просуванню України як привабливого напрямку для паломницького туризму на світовій арені. Окрім цього, відзначалась потреба у покращенні інфраструктури, розвитку інформаційних кампаній, а також удосконаленні законодавчої бази, що регулює цей вид туризму. Такий комплексний підхід, на думку респондентів, сприятиме сталому розвитку паломницьких маршрутів та залученню більшої кількості міжнародних туристів.

Які, на Вашу думку, першочергові кроки необхідно здійснити для вдосконалення регламентації та розвитку паломницького туризму в Україні?

31 ответ

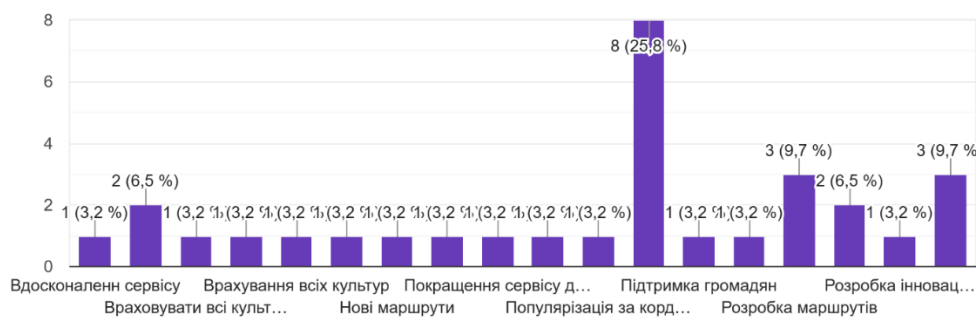

Рис 12. Результати опитування по дванадцятому запитанню

У тринадцятому відкритому питанні респондентам було запропоновано поділитися своїм баченням перспектив розвитку паломницького туризму в Україні на найближчі 5-10 років. Більшість учасників опитування висловили впевненість у значному потенціалі цього напрямку, відзначаючи, що Україна має всі необхідні ресурси — історичні, культурні та релігійні — для формування привабливих паломницьких маршрутів. Респонденти підкреслювали, що за умови ефективної координації, модернізації інфраструктури та активної міжнародної співпраці паломницький туризм може стати одним із важливих

чинників соціально-економічного розвитку країни, сприяючи залученню як внутрішніх, так і закордонних туристів. Таким чином, більшість опитаних вбачають у цьому напрямку перспективу сталого зростання та популяризації України на світовій туристичній мапі.

Які перспективи Ви бачите для розвитку паломницького туризму в Україні у найближчі 5-10 років?

31 ответ

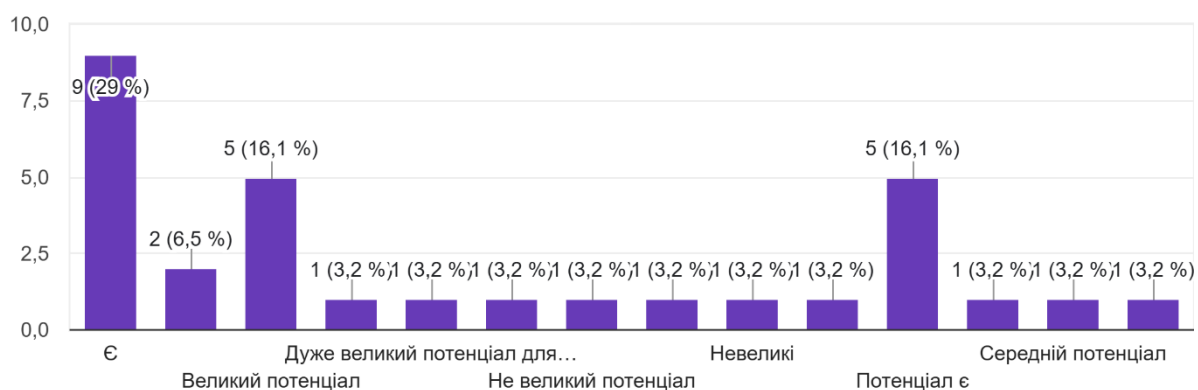

Рис 13. Результати опитування по тринадцятому запитанню

Проведене опитування охопило 31 респондента з різних регіонів України, що дозволило отримати репрезентативні дані щодо ставлення до паломницького туризму. Учасники представляли різні області, серед яких найбільше було респондентів із Київської та Закарпатської областей (по 32,3 %), а також Вінницької та Черкаської (по 19,4 %). Таке географічне охоплення дає змогу врахувати різноманітність думок та пріоритетів у різних регіонах країни. Опитування проводилось у форматі Google-форм, що забезпечило зручність участі та швидкість збору інформації. Всі питання охоплювали різні аспекти паломницького туризму, зокрема соціально-економічне значення, культурний вплив і перспективи розвитку.

Респонденти одностайно визнали паломницький туризм важливим для соціально-економічного розвитку України: 32,3 % вважають його дуже важливим, а ще 32,3 % – важливим. Відповіді на питання про роль паломницького

туризму у збереженні культурної спадщини також підтвердили це — понад 70 % оцінюють її як важливу або винятково важливу. Щодо потенціалу формування позитивного іміджу України на міжнародній арені, більшість (48,4 %) оцінили його як високий, а 35,5 % — як середній. Такі дані свідчать про усвідомлення учасниками опитування значущості цього виду туризму для іміджевої політики країни.

Щодо напрямків паломницького туризму, найпопулярнішими виявились історико-релігійні тури без прив'язки до конкретної конфесії (54,8 %), а також православне християнське паломництво (45,2 %). Юдейське та католицьке паломництво також мають значний потенціал, отримавши відповідно 16,1 % та 19,4 %. Важливим фактором, на думку більшості респондентів, є врахування мультикультурності сучасного українського суспільства, де 61,3 % вважають це важливим, а 32,3 % – критично важливим. При цьому 83,9 % опитаних вважають, що культурне розмаїття наразі скоріше враховується, ніж ні, хоча існують певні прогалини.

Опитування також показало, що більшість учасників вважає національну систему гостинності України досить готовою приймати паломників із різними культурними і релігійними потребами (77,4 % – скоріше готова, ніж ні). Відкриті питання дали можливість висловити думки про перспективи розвитку паломницького туризму, де домінує оптимізм щодо потенціалу цього напрямку в найближчі 5-10 років. Більшість респондентів наголосили на потребі активної міжнародної підтримки, розвитку інфраструктури та удосконалення законодавчої бази. Загалом, отримані результати свідчать про наявність значного зацікавлення та готовності до подальшого розвитку паломницького туризму в Україні.

Отже, підсумовуючи, проведене опитування чітко демонструє, що паломницький туризм визнається важливим і перспективним напрямком розвитку для України. Більшість респондентів позитивно оцінюють його

соціально-економічний вплив, а також роль у збереженні та популяризації культурної і духовної спадщини країни. Українці усвідомлюють потенціал цього виду туризму для формування позитивного іміджу держави на міжнародній арені та підтримують ідею розвитку різних напрямків паломництва, враховуючи багатокультурність суспільства. Опитування також показало, що українська система гостинності вже зараз демонструє достатню готовність до прийому паломників з різними культурними та релігійними потребами. Водночас більшість учасників бачать можливості для удосконалення, особливо у сфері інфраструктури, регулювання і просування паломницьких маршрутів. Респонденти наголошують на необхідності залучення міжнародної підтримки, що сприятиме підвищенню стандартів обслуговування та збільшенню іноземного потоку туристів.

Особливу увагу приділено ролі мультикультурності, яка є критично важливою для успішного розвитку паломницького туризму в Україні. Відзначено значний потенціал як православного, так і католицького, юдейського та інших напрямків, що відповідає багатонаціональному та багатоконфесійному характеру країни. Позитивні прогнози щодо розвитку паломницьких турів на найближче десятиліття підтверджують наявність зацікавленості і готовності суспільства та фахівців активно працювати над цим напрямком.

Таким чином, результати опитування свідчать про великий потенціал паломницького туризму як важливого складника туристичної галузі України. Подальший розвиток цього напрямку потребує комплексного підходу — від розбудови інфраструктури до налагодження міжнародної співпраці та вдосконалення законодавства. Залучення широкого спектру зацікавлених сторін допоможе максимально використати культурний і духовний ресурс країни для підвищення її туристичної привабливості і підтримки економічного зростання.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження було розглянуто теоретичні аспекти культурної та єврейської спадщини, а також значення паломницького туризму для розвитку країни. Єврейська спадщина є невід'ємною частиною культурного надбання України, і її збереження має важливе значення для формування національної ідентичності та розвитку туризму. Паломницький туризм, в свою чергу, може стати потужним інструментом для економічного та культурного розвитку, зокрема через залучення іноземних туристів і підтримку місцевих громад.

Аналіз історичного контексту єврейської присутності в Україні дозволив виявити основні об'єкти єврейської спадщини, їх культурну та історичну цінність. Проте, на жаль, значна частина цих пам'яток знаходиться в занедбаному стані, що вимагає негайних заходів щодо їх збереження та реставрації. Сучасний стан єврейських об'єктів в Україні свідчить про необхідність активнішого залучення державних та громадських структур до процесу охорони цієї спадщини.

Потенціал єврейської спадщини для розвитку паломницького туризму в Україні є великим, особливо з огляду на наявність численних історичних місць, які мають духовне значення для єврейської громади. Аналіз існуючих туристичних маршрутів показує, що для їх подальшого розвитку важливо впроваджувати нові підходи до організації туризму, зокрема створюючи зручні маршрути та забезпечуючи належну інфраструктуру. Україна має конкурентні переваги, зокрема багатий історичний спадок та гостинність, що дозволяє їй стати одним із важливих напрямків паломницького туризму в Європі.

Враховуючи результати дослідження, важливою є розробка стратегій для збереження єврейської спадщини, що включають як юридичні, так і практичні заходи. Маркетингові підходи повинні орієнтуватися на популяризацію

єврейських культурних маршрутів серед туристів через створення інформативних кампаній, туристичних брошур і електронних ресурсів. Збереження спадщини та її ефективне використання як туристичного продукту може суттєво підвищити імідж України на міжнародному рівні і забезпечити сталий розвиток паломницького туризму.

Подальший розвиток паломницького туризму в Україні потребує активної співпраці між державними органами, місцевими громадами та громадськими організаціями. Створення єдиного координаційного органу, який би координував заходи щодо збереження єврейської спадщини та розвитку туризму, сприятиме більш ефективній реалізації стратегій. Крім того, важливим є інтегрування сучасних технологій, таких як мобільні додатки та віртуальні тури, для залучення більш широкої аудиторії туристів, зокрема молоді, яка все більше зацікавлена у новітніх формах туризму та культурних дослідженнях.

Останнім етапом реалізації стратегії розвитку паломницького туризму має стати постійний моніторинг та оцінка ефективності вжитих заходів. Важливо не тільки зберігати історичні об'єкти, але й розвивати інфраструктуру, яка забезпечить комфортне перебування паломників та туристів. Це включає як покращення транспортної доступності, так і розвиток готельного сервісу, кафе та інформаційних центрів, що сприятиме створенню комфортного середовища для відвідувачів та розвитку туристичної індустрії в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Точка опори: що таке культурна спадщина і як кожен може її зберегти. URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/society/tochka-opori-shcho-take-kulturna-spadshchina-i-yak-kozhen-mozhe-jiji-zberegti-17082023-485286>
2. Рубановський К. Аналіз проблем у законодавчому регулюванні збереження та управління культурною та природною спадщиною в Україні. Івано-Франківськ, 2019. 158 ст. Електронна версія. URL: https://taif.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/Heritage_Legislation_Analyses.pdf
3. Нематеріальна культурна спадщина. URL: <https://mcsc.gov.ua/kulturna-spadshchyna/konventsiiya-yunesko-pro-okhoronu-nematerialnoi-kulturnoi-spadshchyny/>
4. Закону України «Про охорону культурної спадщини». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>
5. Відейко, Марія Михайлівна (2024) Археологічні матеріали 16–17 ст. з міста Трипілля та його історична топографія Київські історичні студії, 19 (2). с. 6-13. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/50501/1/M_Videiko_KIS_2_19_2024_2_FSHN.pdf
6. Старше за піраміди і Стоунхендж «місце сили». Таємниці Кам'яної Могили. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29311113.html>
7. Хортиця як символ українського козацтва та незалежності: чому «Запоріжжя окупантам не по зубах»? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-khorthytsya-den-nezalezhnosti-viyny/32002533.html>
8. Рутинський М. Й. Україна на ринку міжнародного туризму: глобальні тренди та національні виклики. *Сучасні проблеми розвитку туризму в*

Україні: міжнар. наук.-практ. конф. (16 травня 2019 р.). Львів: ГАЛИЧ-ПРЕС, 2019. С. 10–25.

9. Кудінова І. П. Нематеріальна культурна спадщина України. *Нематеріальна культурна спадщина як сучасний туристичний ресурс: досвід, практики, інновації* міжнар. наук.-практ. конф.-фестиваль (19–20 травня 2022 р.) / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, Київ. ун-т культури, ф-т гот.-ресторан. і турист. бізнесу. Київ, 2022. С. 36–38.

10. Плецан Х. Збереження і трансляція культурної спадщини української нації: регіональний підхід. *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження* (7–8 жовт. 2021 р.): матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., Черкаси – Канів, ЧДТУ. Черкаси, 2021. С. 117–121.

11. Мазур Т. В. Охорона культурної спадщини в Україні: історико– й теоретико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: спец.: 12.00.01. Київ, 2021. 423 с.

12. Гавришок Б., Дем'янчук П., Питуляк М. Єврейська спадщина в Тернопільській області як ресурс туризму. Сакральне та туризм : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 28 квітня 2023 р.). Київ : Геопринт, 2023. С. 297- 299.

13. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. С. 394.

14. Вчені і війна. Уроки Голокосту. № 3 (71). 2022. С. 7–10.

15. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. 285 с

16. Островерха Ганна та ін. Євреї України. Хто вони? Видавництво Ukraïner. Київ, 13 листопада 2019. URL: <https://ukraïner.net/yevreyi/>

17. Релігійні меншини України. URL: <https://rmu.uarr.info/>

18. Острожець: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. 90 с.

19. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. С. 394.
20. Борисенко В., Борисенко М. Нематеріальна культурна спадщина українців (регіональний аналіз прояву). *Український географічний журнал*. 2022. № 2. С. 73–81.
21. Ратне: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. 92 с
22. Осієвська Ю. С. Культурна спадщина як драйвер соціокультурного розвитку на сучасному етапі: ефективність регіональної моделі. *Культура і сучасність*. 2022. № 1. С. 99–105
23. Нематеріальна культурна спадщина України. Вип. 3. / ред В. Вовк, Т. Сопова. Київ: Держ. б-ка України для юнацтва. 2023. 54 с.
24. Чередниченко А.О. Розвиток релігійного туризму як шлях до відновлення туристичної галузі в умовах соціально – економічної кризи. *УкрДУЗТ, Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2017. Вип. 58. С. 226–232.
25. Панченко С.А. Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи : монографія. Київ : Автограф, 2019. 163 с.
26. Юрченко С.О., Юрченко О.Є. Релігійний туризм у християнстві на сучасному етапі. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна, Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2017. Вип. 6. С. 216–220.
27. Благун І., Румянцева І. Тренди туристичних потоків в умовах пандемії. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2022. № 6. Том 1. С. 115–123.
28. Брусільцева Г.М., Зима О.Г. Правове регулювання туристичної діяльності : навч. посіб. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. 214 с
29. Луговий Б., Островська Н. Особливості розвитку релігійного туризму на Тернопіллі. *Молодий вчений*. 2022. № 6 (106). С. 11–14.

30. Михайліченко Г.І. Туроперейтинг: підручник. Київ : Освіта, 2018. 298 с.
31. Тарасова В.В., Ковалевська І.М. Оцінка регіонального розвитку релігійного туризму в Україні. *Science and Practices. Problems and Innovations*. 2022. Випуск 15. С. 216 – 219.
32. Чередніченко А.О. Розвиток релігійного туризму як шлях до відновлення туристичної галузі в умовах соціально-економічної кризи. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2017. №58. С. 226-232.
33. Юрченко С.О., Юрченко О.Є. Релігійний туризм у християнстві на сучасному етапі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2017. № 6. С. 216-220.
34. Грабар Н.Г., Мазоренко М.О. Культурна спадщина України: навчально-методичний посібник практичних занять і самостійної роботи для студентів денної та заочної форми навчання. Харків: ДБТУ, 2022. 55 с/
35. Туризм в Україні. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96
36. Чорна Н. Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання: зб. наук. праць. 2021. Вип. 36. С. 67–74. URL:<https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-67-74>.
37. Євреї в Україні. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Evrei_v_Ukraini
38. Кисилин: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. 81 с.
39. XXIV. ЖИДИ ЧИ ЄВРЕЇ? URL:<https://exlibris.org.ua/nakonechny/r24.html>

40. Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. Л.Л. Левченко. - Випуск ІХ. - Том ІІ. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2020. 152 с.

41. Україна в часи Голокосту. Історичні факти. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-holokost-babyn-yar-istorychni-fakty/31463537.html>

42. День вшанування пам'яті жертв Голокосту. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/27/den-vshanuvannya-pamyati-zhertv-golokostu>

43. Бродівська синагога. URL: <https://www.brodyhistory.org.ua/istorychnyy-spadok/pamyatky-arhitektury/synagoga/>

44. Хесед-Шейх у Чернівцях. URL: <https://shushana.pp.ua/>

45. Список єврейських музеїв. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D1%97%D0%B2

46. Єврейські цвинтарі в Україні. URL: <https://jewishheritageguide.net/uk/cemeteries>

47. Набок С. Пам'ятник як маркер: особливості функціонування в публічному просторі в контексті політики декомунізації в Україні. *Наук. зап. Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2018. № 3-4. С. 193–201.

48. 20 меморіалів жертвам Голокосту в 5 областях України побудовані у рамках проекту «Захистимо пам'ять». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30166902.html>

49. Музей єврейської культури в Одесі. URL: https://pixelatedrealities.org/uk/portfolio/odeskyj-hudozhnij-muzej/?gad_source=1&gbraid=0AAAAAoaR5oS35nIYQoCZWe9GMhnqAmqY6&g

%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D1%85%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%B4%D1%96%D0%B2_%D0%B4%D0%BE_%D0%A3%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%96

59. Єврейська міська спадщина і історія Центрально-Східної Європи. URL: <https://www.lvivcenter.org/conferences/urban-jewish-heritage-and-history-in-east-central-europe-2/>

60. Чернівці та Темплъ. URL: <https://buktour.icu/chernivtsi/cv-story/290-chernivtsi-ta-templ.html>

61. Кудінова І. П. Концептуальні засади брендингу у діяльності туристичних підприємств. Туристичний бренд як фактор формування позитивного іміджу України на світовому ринку: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (20 лютого 2020 р.) Міністерство освіти і науки України, Львівський інститут економіки і туризму. Львів, 2020. С. 158–159.

62. Кудінова І. П. Роль бренду у забезпеченні конкурентоспроможності туристичних підприємств. Брендменеджмент: маркетингові технології: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 11 березня 2021 р.) Нац. торг.-екон. ун-т Київ, 2021. С. 50–52.

63. Перелік об'єктів культурної спадщини національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/239966145>

64. Панова С.І. До питання про набуття нерухомим майном статусу пам'ятки архітектури. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. Вип. 3. С. 81-85.

65. Від малого до великого: європейські ініціативи для збереження спадщини та ідентичності України. URL: <https://pragmatika.media/vid-maloho-do-velykoho-ievropeiski-initsiatyvy-dlia-zberezhennia-spadshchyny-ta-identychnosti-ukrainy/>

66. Єврейські благодійні фонди – які громадські організації допомагають українцям. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/yevreyski-blagodiyni-fondi-yaki-gromadski-organizaciyi-dopomagayut-ukrayincyam-1943011.html>

67. «Єврейська спадщина»: підсумки спеціальної номінації 2023 року. URL: <https://wlm.org.ua/jewish-heritage-winners-2024/>

68. Дичковський С. І. Туристична діяльність скансенів в системі актуалізації ресурсів нематеріальної культурної спадщини. *Культура і сучасність: альманах*. 2020. № 1. С. 17-26.

69. Зелінська О. В. Роль дизайну сувенірної продукції у формуванні бренду. Політ. *Сучасні проблеми науки* : матеріали XXIV Міжнар. наук.-практ. конф. здобувач. вищ. освіти і молод. учених (7-9 квітня 2024 р.). Київ. С. 33–35.

70. Худавердієва В. А. Культура та туризм як складова частина історико-культурної спадщини в умовах глобалізації та євроінтеграції. *Український мистецтвознавчий дискурс*. 2022. С. 56–63.

71. Барабаш В., Коломієць О. Діяльність культурно-інформаційних центрів в умовах воєнного стану. *Society. Document. Communication. Серія "Історичні науки"*. 2022. Вип. 16. С. 10-26.

72. Рябова Т. А. Стан та перспективи розвитку туристичної галузі в Україні. *Ефективна економіка*. 2018. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6241>

73. Редько К. Ю., Фурс О. С. Основні тенденції розвитку туризму в Україні. *Економічний вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. 2020. № 17. С. 220-227. DOI <https://doi.org/10.20535/2307-5651.17.2020.216338>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Опитування

1. Ваш регіон проживання/діяльності:

- * Вінницька область
- * Волинська область
- * Дніпропетровська область
- * Житомирська область
- * Закарпатська область
- * Запорізька область
- * Івано-Франківська область
- * Київська область
- * Кіровоградська область
- * Львівська область
- * Миколаївська область
- * Одеська область
- * Полтавська область
- * Рівненська область
- * Сумська область
- * Тернопільська область
- * Харківська область
- * Херсонська область
- * Хмельницька область
- * Черкаська область
- * Чернівецька область
- * Чернігівська область
- * м. Київ

2. На Вашу думку, наскільки важливим є паломницький туризм для соціально-економічного розвитку України?

- * Дуже важливий
- * Важливий
- * Скоріше важливий, ніж ні
- * Скоріше не важливий, ніж важливий
- * Не важливий
- * Важко відповісти

3. Яку роль, на Вашу думку, відіграє паломницький туризм у збереженні та популяризації культурної та духовної спадщини України?

- * Винятково важливу
- * Важливу
- * Скоріше важливу, ніж ні
- * Скоріше не важливу, ніж важливу
- * Не відіграє ролі
- * Важко відповісти

4. Як Ви оцінюєте потенціал паломницького туризму у формуванні позитивного іміджу України на міжнародній арені?

- * Дуже високий
- * Високий
- * Середній
- * Низький
- * Дуже низький
- * Важко відповісти

5. На Вашу думку, які напрямки паломницького туризму мають найбільший потенціал для розвитку в Україні? (Можливість обрати декілька варіантів)

- * Християнське паломництво (православне)
- * Християнське паломництво (католицьке)
- * Юдейське паломництво
- * Ісламське паломництво
- * Інші релігійні напрямки (будь ласка, вкажіть)
- * Історико-релігійні тури (без прив'язки до конкретної конфесії)

6. Наскільки важливим, на Вашу думку, є врахування мультикультурності сучасного українства при розробці та просуванні паломницьких турів?

- * Критично важливо
- * Важливо
- * Скоріше важливо, ніж ні
- * Скоріше не важливо, ніж важливо
- * Не важливо
- * Важко відповісти

7. Як Ви вважаєте, чи достатньо враховується культурне розмаїття України в існуючих паломницьких маршрутах та послугах?

- * Так, повністю
- * Скоріше так, ніж ні
- * Скоріше ні, ніж так
- * Ні, зовсім не враховується
- * Важко відповісти

8. На Вашу думку, яку роль може відігравати українське єврейство у брендингу та популяризації спеціалізованих паломницьких турів до України з усього світу?

- * Ключову роль
- * Важливу роль
- * Певну роль

- * Незначну роль
- * Жодної ролі
- * Важко відповісти

9. Які, на Вашу думку, унікальні аспекти історії та культурної спадщини українського єврейства можуть бути привабливими для міжнародних паломників? (Відкрите питання)

10. Чи вважаєте Ви, що існують нереалізовані можливості для розвитку паломницьких турів, пов'язаних з історією та спадщиною українського єврейства?

- * Так, значні
- * Так, певні
- * Скоріше ні, ніж так
- * Ні, можливості вичерпані
- * Важко відповісти

11. Наскільки, на Вашу думку, національна система гостинності України готова до прийому та обслуговування паломників з різними культурними та релігійними потребами?

- * Повністю готова
- * Скоріше готова, ніж ні
- * Скоріше не готова, ніж готова
- * Зовсім не готова
- * Важко відповісти

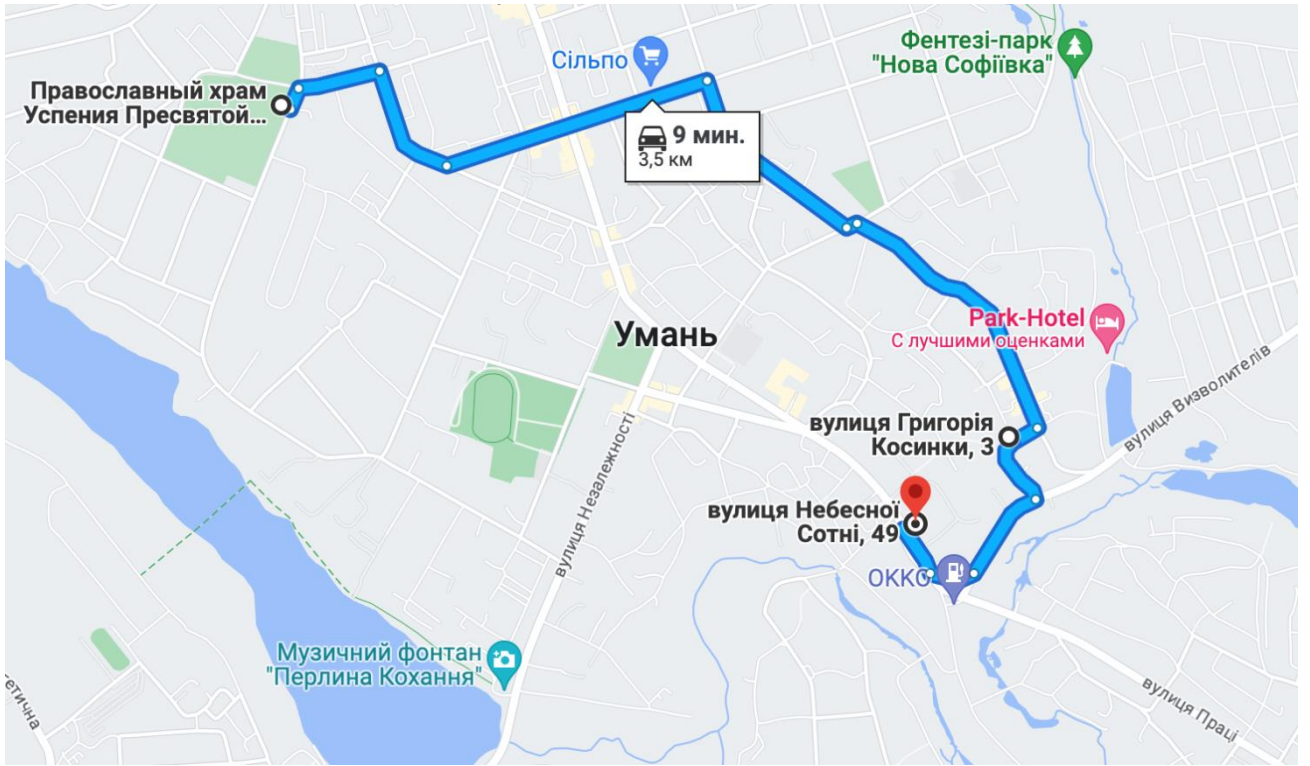
12. Які, на Вашу думку, першочергові кроки необхідно здійснити для вдосконалення регламентації та розвитку паломницького туризму в Україні? (Відкрите питання)

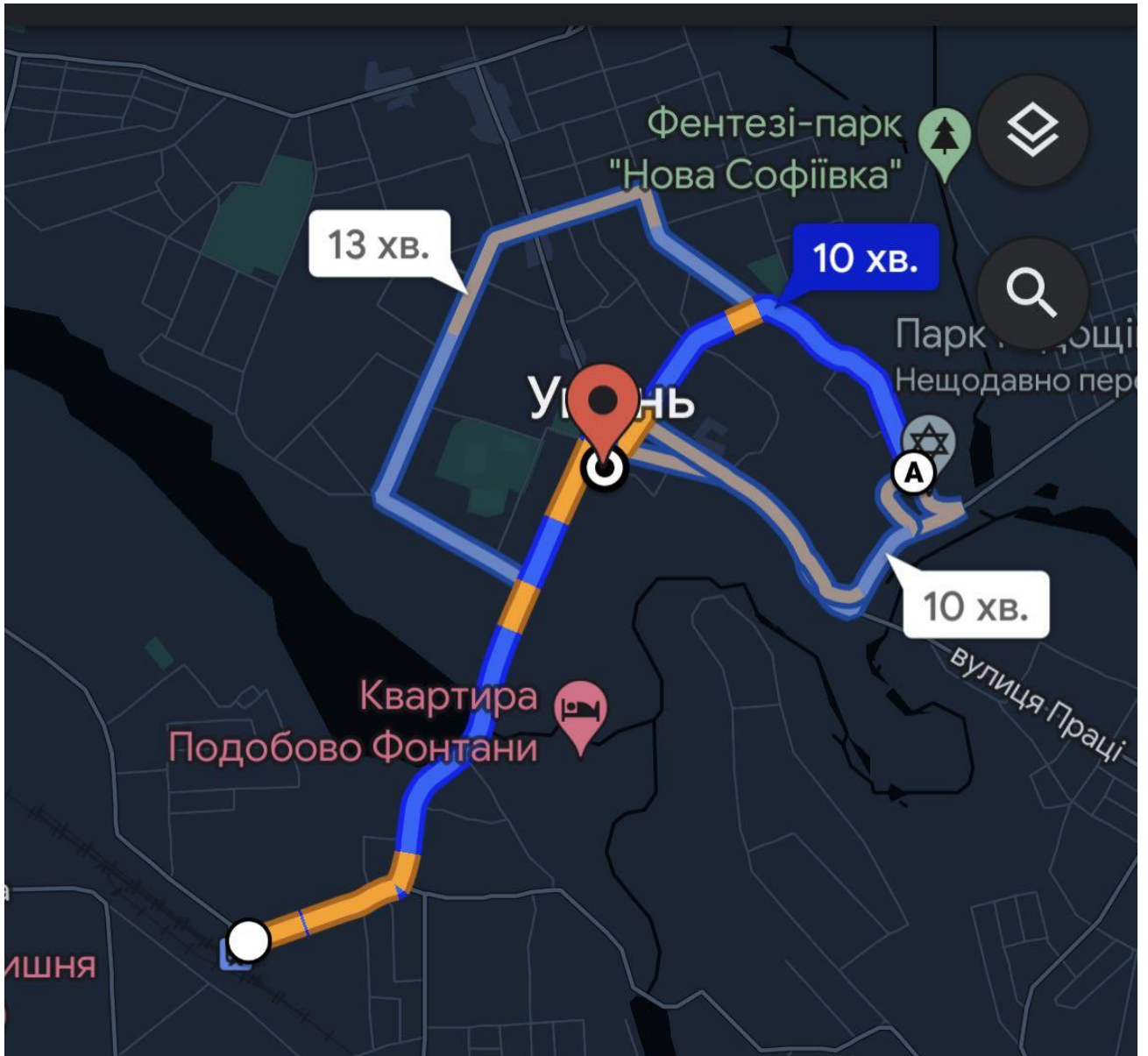
13. Які перспективи Ви бачите для розвитку паломницького туризму в Україні у найближчі 5-10 років? (Відкрите питання)

ДОДАТОК Б

Паломництво хасидів до могили цадика Нахмана

Меджибіж (Хмельницька область)

Брацлав, Немирів, Тульчин (Вінницька область) — «Шлях хасидизму»

